

सामान्यदादना जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरवर्तुर्जनतये प्रमाणाभावाच्च । प्रा-
क्षस्तु—‘हे धीरा, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्य-
शालिन एव सेवेतुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रवृत्त-
त्वायुष्मानिर्दिष्टेच्छुभि । स व—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादा-
दयोऽपिमादयो वा अनया निष्पाया । रागावसवलता
इति यावत् । यद्वा, हृष्या । तथा च धरणि—‘अ-
नघोऽपापहृषयो’ इति । किभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धो ।
ज्ञानं समस्तविद्या(पया)संबोध । इष्ट स्वार्थमनपेक्ष परतु स-
प्रहाणेच्छा दया । तयोरस्तुतुल्ययो सिन्धोरिव सिन्धोर्वि-
पुत्राधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्न । अन्यैरनधिगत-
ज्ञानपारखादपरिच्छेद्यगाम्भीर्य(य गाम्भीर्यं य)स्य वा । स
किभूत—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मर-
णादिराहिल्याद्वा । फलाधीनेव प्रेक्षावता प्रवृत्तितल आह—‘प्रिये
चेत्सादि । धीरन् त्रिवर्गसंपत्ति, ता प्राप्तुम्, अमृताय मो-
क्षाय च । यद्वा—स सिन्धु सेव्यताम् । स व—यस्य
अगाधसातलसर्शास्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णो
क्षयस्य निवासस्य वा गुणा अनया रक्षादिमत्त्वानैर्मत्स्यादय,
प्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूपाय च’ इत्याहु । अत्र
समुद्रपक्षस्तु न सम्मयिष्य । ज्ञानैरलस्यानन्धयात् । ‘अक्षय’
त्वस्य प्रथमान्तस्य पछन्तरेवेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् ।
अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमहश्च हि—’ इत्यादिसम्प-
त्तिरोधाच्च । आशीर्नमस्कारावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । ‘ज्ञा-
नदययो स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये
स्यन्दते’ प्रवर्तते देवतारूपेऽभिन्’ इति वा समापेयम् ।
पक्षयोऽन्वार्थिन्वार्थेन समाधातु क्षयय । ‘स्यन्दते सप्र-
सारण धय’ (उ० ११११) इत्यु । यतु मुकुट—‘तान्या
सिन्धुरिविति प्रकृत्यादित्वात् (२१३१५ वा०) तृतीया ।
‘तृतीया’ (२१३१२०) इति ‘योगविभागात्समास’ इति
सर्वप्रारदय’ इति । तदपि न सम्म्यक् । अर्थासंगते । प्राति-
परिधानं हि या, तस्य न भेदेनाभेदेन वाजान्वय सम्भवति ।
अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवोचिष्यात् ॥

अभिपेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यन्यत्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

प्रत्येनं क्रमबधनेन कृतोरवर्षं । यद्वा । अताराशरहित-
दाचरचनामितोषवद्धि । त्रिषाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममान-
प्रतिपादकानि । यत्पर्यायित्तानि तु त्रिन्मानप्रतिपादकानि ।
अत्र त्क्षयार्थसप्रहादिरमेव सर्वं । पाठामिति भाव ॥

लिङ्गज्ञानोपाय परिमाणोत्—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याद्य कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥
त्रिलिङ्गेषां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताधादि न पुर्यंभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘वह्लरपार्थच्छसु-’ (५१४४२) इति
शस् प्रयसो वाहुल्येन, रूपभेदेन व्याधिवसर्गविन्दुरूपेण ।
स्त्रीपुंनपुंसक बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा’ ‘मिनाजोऽन-
गव धनु’ । इति तद्विशेषपददत्त्वेन सर्वनामपददत्त्वेनापि रूप-
भेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हतु’ । अत्र तत्पर
इति विनेषणादन्तो पुंसत्वम् । ‘उत्तु कृते ब्रेहपानम्’ सैवात्पा
कृतप पुमान्’ । (अत्र) ‘सा’ इत्युक्त्या कुला रीलम् । निधित-
लिङ्गेनानन्तर्था साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं
ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वयुगधिनी’ ‘मालु वर’ ‘वियद्विष्णुपदम्’ ।
अत्राश्वयुग्भातुविषयित् साहचर्यार्थस्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि ।
कनित तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—
‘भेरी स्त्री हुन्दुमि पुमान्’ ‘रोचि. शोचिहमे ङोवे’ ॥३॥ अत्र

- १—‘प्रलेक परिपाटीत्वापनादिना इतोत्कर्षं’ पाठान्तरम् ।
- २—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदना-
रवातु द्वन्द्वो न कृताः । परवर्तिहि हि स्यात् । नावयवलिङ्गम् । यथा
‘कुलिश भिदुर पति’, नतु ‘कुलिशभिदुरपयव’ इति । तथा पक्ष-
शेषो न कृत । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रवीति. स्यात् । यथा
‘नम स शवणो नमा’, नतु ‘सशवणो तु नमसी’ इति । तथा
सकरो व्यामिश्रतापि न कृताः । साहचर्यात्सलिङ्गव्य हि स्यात् । यथा
‘स्रव स्रोत सुतिर्मुति’, नतु ‘सुति स्रोत स्रवो मुति’ इति ।
पदक क्रमादृते यत्र सप्रश्लेषकारी क्रममात्र विवक्षितम्, सत्पातु-
क्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादय. कृता एव । यथा ‘वर्गो, पृथ्वीपुत्र-
क्ष्माशुद्रनौषधिमृगादिभि । नृमनश्चक्रविद्वद्भ्यः साज्ञोफद्वैरिहोदितः’
इत्यत्र द्वन्द्वसकरो । भावादावेव दोषस्य कृत । उपाध्यायस्य ‘वमा-
दृते’ इत्यन्तर्गतं मन्वान ‘क्रमणादृते परिपाठोपादेव ग्रन्थे’ इति
व्यपदेशत् । गौडोऽपीत्यमनुबुद्धा यथाशय संकरः क्रमादृते अनुबुद्ध
मिना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातु तु कृत
एव । यथा ‘कपर्दोऽरव जदाचट. मिनाजोऽनगव धनु । प्रमथाः
‘उत्तु पारिपश’ इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणीर्निरदि-
३ । श्रीभोजरवन्पथा व्याख्येत् । ‘यथैने द्वन्द्वकरोपसकरा, क्र-
वर्तिदेश विना भिन्नलिङ्गा यमुक्ता न स्तु’ तदा न कृताः

कोसे, अनुक्ताना स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमारयातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृत । यथा— 'देवतादेवतामरा' इति न कृतम् । परवर्जिता स्यात् । यथा वा— 'ख नभ श्रावणो नभा' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । विश्वमाण्डलितैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा— 'स्वर्गनामनिदिबिदिबिदिशाख्या' 'पादा रश्मि-
ङ्गितुयांशा' । स्थानान्तरनिर्दिधाना तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा— 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनरा' 'माता पितरौ पितरौ' । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादृते क्रम विना सन्तरो न कृत । स्त्रीपुनपुसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तर्रीयवस्तु सन्तरो न दोष इति भावः । सन्तरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रत्वरूप । यथा— 'स्त्वय' इति पुलिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्र' नपुंसकमुक्त्वा,

पर्यायनिर्देश विना तूक्तानां कृता एव । यथा 'विजापराप्सरोयक्ष-
रक्षोगन्धर्वकिनरा' । तथा 'पुत्रौ पुनश्च दुहिता च' । तथा ना-
नार्थे 'सद्यः स्याथेतना नाम हस्ताथैश्वर्यं पुनरा' इति ॥ ४ ॥ इति
शीरस्वाम्युपेक्षितमरकोशोद्भाष्यम् ॥

द्वन्द्वकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयमावालिङ्गशानोपाय रक्ष-
दोषपरिहार चाह— 'भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-
भेदान्ख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृत । द्वन्द्वो यथा 'देवतादेवता-
मरा' इति न कृतम् । एकशेषो यथा 'ख नभ श्रावणो नभा' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृ-
तावेव । यथा 'स्वर्गनामनिदिबिदिशाख्या' 'अनाधिष्णुहरच्छा-
या' इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा— 'अप्सरोय-
क्षरक्षोगन्धर्वकिनरा' इति, 'मातापितरौ पितरौ' इत्यत्र आह—
अनुक्तानामिति । स्थानान्तरनिर्दिधाना न कृतौ, निर्दिधाना तु
कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा 'स्त्रिया बहुव्यन्तरस',
'नैकतो मातुरक्षसी', 'जनवित्री प्रथमाता' 'तातस्तु जनक पिता'
इति । ननु रतवोपादिवः स्त्रीपुनपुसककाण्डविधानेनैव 'कथनमुचि-
तम् । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् ।
तन्किमिति िदिसंकरं त्रियते, इत्यत्र आह— 'क्रमादृते इति । क्रम
विना संकरो न कृत । क्रमानुरोधानु कृत इति तात्पर्यम् । संक-
रस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूप । त्रय प्रक्रमे । प्रस्ताव इति
यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे षोडशौ भिन्नलिङ्गे अप्यवयववाच्यत्वात्क-
थिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यदा क्रम विना वि-
प्रलिङ्गानां संकरो व्याप्तिभावो न कृत । क्रमेण तु कृत एव ।
यथा 'सुरलोक' इत्यन्तेन पुलिङ्गस्य दारिरूप्य 'षोडशौ' इति स्त्री-
लिङ्गस्य द्वास्तुत्वा द्वौषे 'त्रिविष्टपम्' उक्तम् । एव 'जनुजैनन-मा-
नि' इति द्वीबलिङ्गास्त्रिरूप्य 'जनिरूपति' इति स्त्रीलिङ्गास्तुत्वा ल-
ङ्गवशब्द पुलिङ्ग उक्त । इह तु शीरस्वामिकृतव्याख्याविरोधो त्र-
यगौरवभाषणं लिखित ॥ ४ ॥ इति रायमुकुन्दकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र त्रये भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानम् लिङ्गभेद-
माख्यातुं द्वन्द्वो न कृत । यथा 'देवतादेवतामरा' इति द्वन्द्वो

'नुति स्तुति' इति स्त्रीलिङ्गास्तुतौ । ननु 'स्तुति स्तोत्र स्तयो
नुति' इति कृतम् । एव 'जनुजननजन्मानि' इति नपुंसकलि-
ङ्गानिरुप्य, 'जनिरूपति' इति स्त्रीलिङ्गास्तुत्वा, उद्भवशब्द
पुलिङ्ग उक्त । यस्तु स्वामिनोक्तम्— 'एतच्च क्रमादृते । यत्र
समूहकोचादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्न-
लिङ्गानां द्वन्द्वादय कृता एव । यथा 'वर्षा पृथ्वीपुरश्चाभ्य-
द्वनौपाधि' इत्यादौ द्वन्द्वसंज्ञा, 'भ्रात्रादाविकशेषश्च कृत'
इति । तत्र । इत्य हि 'पृथ्वीपुर' इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रा-
दावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादाविधितत्वात् ।
अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनरा' इत्यादावप्यनिर्वाह ।
यदपि । 'उपाध्यायश्च क्रमादृते' इत्यन्तर्गड् मन्वान 'क्रमे-
णादृते परिपाठ्योपादेवे ग्रन्थे' इति व्याख्येय' इति स्वामी ।
तदपि न । अन्तर्गड्मनास्य निर्वाजत्वात् । अस्मैः कुरीत्या

न कृत । एव कृत— 'देवतानि पुति वा देवता स्त्रियाम्' इति लिङ्ग-
शानं न स्यात् । तथा 'पुत्रावणौ तु नभसी' इत्येकशेषो न कृत,
'ख नभ श्रावणो नभा' इति पुनपुसकलिङ्गशानाय । समानलि-
ङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा 'स्वर्गनामनिदिबिदिशाख्या' 'अत्र
विष्णुहरच्छाया' । किन्तुतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् ।
रूपभेदसाहचर्यविशेषविभिन्नशापितलिङ्गानाम् । शापितलिङ्गानां तु
द्वन्द्वकशेषौ कृतावेव । यथा 'स्त्रिया बहुव्यन्तरस', 'क्षेत्रकपिङ्गल-
विल' इति 'यातुरक्षसी' इति शापितलिङ्गानाम् 'अप्सरोयक्षरक्षोग-
न्धर्वकिनरा' इति द्वन्द्व कृत । यथा 'जनवित्री प्रथमाता', 'ता-
तस्तु जनक पिता' इति शापितलिङ्गानां 'मातापितरौ पितरौ' इत्ये-
कशेष कृत । तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि
न कृत । क्रम प्रस्ताव । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु ध्वजप्रस्तावे
'कुलिश मिदुर पवि' इति पुनपुसकयो संकरो न कृत । स्वर्ग-
प्रस्तावे 'सुरलोको षोडशौ दे स्त्रियाम्' इति स्त्रीपुंसयो । स्तुतिप्र-
स्तावे 'स्त्व स्तोत्र नुति स्तुति' इति स्त्रीपुनपुसकानाम् ॥ ४ ॥
इति दीक्षितरामकृष्णविरचितयोप्यारव-व्याख्यम् ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोद्धारणं 'ख नभ श्रावणो नभा' इत्यत्र 'खश्रावणौ
तु नभसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । सप्रसंगच्छेदे । 'नभोऽन्तरीक्ष
गगनम्' 'नभा श्रावणिकक्ष स' इति स्वपर्याये िद्विभेदस्य शापि-
तत्वेन 'मातापितरौ पितरौ' इत्यतो वैदक्ष्यप्याभावोदशेषोऽपि दो-
षाभावात् । तस्माद् 'लोक सद्यः प्रयश्चैका' इत्युदाहृतव्यम् । य-
त्कोक्त— 'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदपि न समञ्जसम् । य-
'पय क्षीर पयोऽस्तु च' इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषावर्णनाय ।
तुसाधिय परिभाषा न सार्वत्रिकी । किन्तु 'समानलिङ्गानामव, स्व-
पर्यायेषूक्तानामेव वा कृत' इति परिसरयारूपेण व्याख्योचिता ।
तथा च 'समे यजेत' इत्यत्र यागकरणकारणयोरेवियायाथेकशेषोपादि-
करणकारणयोथेकच्छेद नियामिका— इति मम प्रतिभाति (समाधाना-
न्तर चेतुधीर्भिलरयम् ॥ इति शिवदत्त ॥

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारलिङ्गि-
नी, तत्र 'त्रियु' इति पदं श्रेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—
'त्रियु स्फुलिङ्गोऽत्रियण' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्गतिरि-
क्तसामर्थं यान्तरं स्यात्सम्भवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंलौ मि-
थुनम्, तत्र 'द्वयो' इति पदं श्रेयम् । यथा—'द्वयोर्ज्वल-
ली' । 'द्वयो' इति द्विराब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं
प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुङ्कुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा नि-
षिद्धं लिङ्गं यस्य तत्रियिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गं श्रेयम् ।
इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषान्यनुष्ठानात् ।
यथा—'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आ-
दिर्मस्य तदधादि, लन्तं च अधादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वं
नामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तुरान्वयि
'नगरी लमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इति च नाम-
पदम् । 'पुंति लन्तार्थि' 'शस्त चाथ त्रियु द्रव्ये' इति लिङ्ग-
पदम् । 'तस्य तु त्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुमि'
इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽप्योपलक्ष्याद्युपलक्षणम् । यथा—
'अनुकोशोऽप्यथो हस' । न्यायसिद्धमिदम् । तुनां पूर्वस्वा-
द्विरोपयोजनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषय
चैतत् । 'उदपानं तु पुमि वा' इत्यादी तु न दोष । उत्तर-
स्थानामलात् । लिङ्गवाचिनाऽन्येऽपि दोषामावात् । वस्तु-
तस्तु अत्र पादपूर्णाया चनाराधेव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव्य त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यो दिवौ द्वे स्त्रियां ऋषिषे त्रिदिवपम् ॥६॥

'स्वरिति ॥ यदपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रकृति' इति पक्षे
सहास्रान्तेषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकं, तथापि शाकटायनाद्यभि-
न-तप्रयोषो व्युत्पत्तिं प्रदर्शयते ॥७॥ स्वर्गं त्वयते इति स्व ।
'सुर शब्दोपतापयो' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि
दरन्ते' (३१२७५) इति विच् । बाहुलकादकर्मणि गुण
(७३१८४) रपरत्नम् (१११५९) इत्याहु । तत्र । नि-
र्थाचबाहुलकाप्रमणस्यायुक्ततात् । 'स्वरति शब्दायते' इति
न्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [३]कार्थस्य तत्रासम्भवात् । सरल-
प्राप्त्या उपतापयति । 'नेनं कृताकृते तपते' इति श्रुते । स्वरा-
दि (१११३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽन्ती शब्दभेदे
नाविष्ठा' निर्व्यये त्रियु' । स शब्दस्य मङ्गलार्थमाश्री प्रयोग
('स्वः प्रेर्य म्योभिर्गरे च') ॥ (१) ॥७॥ शुभु अज्यंते स्वर्गं ।
'अजं अजने' (अ० प० अ०) कर्मणि (३१३१९) घृत् ।
ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानात्पिण्डनेपु' (अ०
-अ० सं०) 'दृलष' (३१३१२१) इति पन् । न्यरुकादि-
स्य (७३१८३) कुत्तम् । यत्तु शुभुत् — 'चजो' (७३१८३)
इति कुत्तमाह । तत्र । 'निष्ठाकारनिष्ठं कुत्तम्' (७३१५९)
इति धार्तिकत्वात् ॥ (२) ॥ 'कं गुण, पृथिव्यन्तश्च कुत्तम्,
नासत्कर्मन्' इति नाक । 'नभ्रान्नावात्' (९१२७५) इति
मलोने न । को मन्ना, तत्रभावो नाप्रेति वा । 'नाकत्तु रि

दिवेऽम्बरे' ॥ (३) ॥७॥ तिसृष्वन्वयस्थानु द्वयो ब्रह्मविष्णुशुक्रा
वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिव । — 'धन्यं कविधानम्' (वा० ३१-
३८) इति वः- इत्याहु । तत्र । 'स्थानापाव्यविहनिषुध-
धम्' (उक्तवातिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन
व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि—'मूलविष्णुजापिवात्' (वा०
३१२५) कप्रत्यय-इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्र-
दर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'वर्तरे कृत्' (३१७६७) इति
वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलथ' (३१३१२१) इति घृत् ।
उदापूर्वकत्वात् न गुण-इति व्याख्येयम् । यद्वा—'वासर्वेष्णा-
वर्षाभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति
व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रोडाविक्रिणीपाव्यवहारसुतिस्तु-
तिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिसु') (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्'
(३१११३५) क । 'त्रिदिव्यं तु खे । स्वर्गं च त्रिदिव्या
नद्याम्' इति मेदिनीदेशनात् ऋषिषेऽपि ॥ (४) ॥७॥ निदद्या-
नामालय ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादय शब्दा स्वरूपपरा । लक्ष-
णया त्वर्थपरा । अत्र समानार्थत्वाभावादिकस्योपे न ॥ ॥
सुराणां लोक ॥ (६) सुरसद्यादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं
योगिषेपु सर्वत्रोभेयम् ॥ ॥ द्योतन्तेऽस्या द्यौ गोवत् । वा
हुलकात् (३१२१९) ह्युते ('द्युतदीप्तौ' (अ०-आ० से०) डो ।
द्यौति 'द्यु अभिगमने (आ० प० अ०) । विच् (३१२७५)
वा । 'द्यौस्तु स्वर्गविहृत्यसो' ॥ (७) ॥७॥ दीव्यन्त्यस्या-
मिति बाहुलकात् (३१३११) दिव्ये (दिवु क्रीडादियु । दि० प०
से०) दिवि । द्यौ, दिवौ, दिव, पुन्याम् । 'द्यौः स्वर्गो
भसो' ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेभ्यो' इति ज्योप्रत्यय-इत्या-
ह सुकृत् । तत्र । उक्तपूर्वस्यादर्शनात् । स्वामी तु—'यो
शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६११९३) 'गोतो गित'
(७११९०) इत्यत्र 'ओतो गित' इति पठान्तराम्नानात्' इ-
त्याह । तदपि न । स्मृत उभेन स स्मृतीत्यत्र वृद्धिविधाने-
न पाठस्योपधीगणत्वात् । यदपि—'दिवे क्तिप् (३१२७६) इ-
त्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादी 'च्यो शब्द'- (६१-
४१९) इत्युत् प्रमदात् । मुमुक्षितु—'द्यु अभिगमने' सू-
यते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि चोप्रत्यय-इत्याह । 'द्यौः
स्त्री स्वर्गं च गगने दिव्यं शीघ्रं तयो स्मृतम्' । यत्तु—'स्वा-
मिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषय' इत्युक्तम् । तदेतेन परालम् ।
उक्तमेतिर्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरं सौरिभ
सकभच(सद) नं या दिव नम' इति त्रिकाण्डशेषोपाद्य ॥७॥
विश्वस्यस्मिन् सुखनिभ इति विष्टम् । 'विष्टं विष्टं विशिषो-
रत्वा' (सं० ३१२५५) इति विश ('विश प्रवेशने' पु० प०
अ०) कप्रत्यय, तस्य च तुद । 'यध'- (८१०३६) इति
पठवम् । 'यत्र म्रशस्य विष्टपम्' इति वैदिक प्रथेयम् । तृतीय
विष्टं विष्टम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतात्पलास प्र-

युज्यते । (रूपभेदेनैव क्लीवत्वे लब्धे रूपभेदलक्ष्यलिङ्गविशेष-
स्यानिलखज्ञापनार्थं क्लीव इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरसराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं मिदम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति रद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । कैचि-
त्तु—'पिठ्य' इति सूत्रं पठित्वा विशातेरादेः पो निपाल्यते-
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिठ्यो विठपोऽ-
प्यवो भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विठपं त्र्यो गौर्नां पृ-
थिश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
चरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूहाः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विवुधाः सुराः ।
सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदशेश दिवोकसः ॥ ७ ॥
आदितेया द्विविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या क्रमवोऽस्रमा अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
वर्हिमुंखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानचारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न प्रियन्ते 'मृद् प्राणखाने' (तु० आ०
अ०) । पचायच् (३१११३४) । 'अमरस्त्रिदशोऽयैस्थिसंहारे
कुलिशद्रुमे । स्त्री गुह्यमरावत्योः स्थानाद्वाजरायुषु' ॥ (१)
॥ ॥ जराया निष्क्रान्ता । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरा-
क्ते च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्य्या च तालपर्णामपि
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ ॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादियु (३११-
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राक्षि देवमात्यात्मनिन्द्र-
ये । देवो कृताभिपेकाया तेजनीस्पृक्चोरपि' ॥ (३) ॥ ॥
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येपाम् । त्रिशन्दस्य तृतीया-
र्थता त्रिभागवत् । त्रिदशै वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२१२२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५१४७३) इति डच् ।
जन्मसत्ताविनाशारयास्त्रियो दशा येपामिति वा । 'त्रीन् ता-
पान् दशन्ति 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यपि पृषो-
दरादित्वात् (६३११०९) न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३१२१९) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्ते । मूलवि-
भुजादित्वादिरेके (३१२५ वा०) वा समापेयम् ॥ (४) ॥ ॥
विशिष्टो बुधो येपाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिव्यत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ०-
अ०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'विबुधो ज्ञे
सुरे' ॥ (५) ॥ ॥ मुरन्तीति मुरा । 'पुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-
प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । यद्वा समुद्रो-

त्वा सुरास्त्येपाम् । अशंआयच् (५१२१२७) । यद्वा शोभनं
राजते । 'राजु दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'अन्त्येभ्योऽपि-'
(३१२१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चपत्रमद्योः । पुंलिङ्ग-
स्त्रिदशेशे स्यात्' ॥ (६) ॥ ॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिचरितम्,
अहुत्वादिप्रान्तः, उत्सवो वा येपा सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शारे वंशे पर्वधूमसुरेषु च' ॥ (७) ॥ ॥ शोभनं मनो येपा ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पाढल्योः स्त्रियां, ना भीरदेवयोः ॥
(८) ॥ ॥ त्रिदिवस्त्रेशाः ॥ (९) ॥ ॥ दिवमोको येपां ते दि-
वोकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सेरिभः शक्रभव(सद-
नं रं दिवं नभः' इति त्रिकाण्टशेषात् । यौरोको येपामिति
विग्रहे 'दिवोकसः' अपि । 'स्याद्विचौका दिवोकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवोकाश्च
पुंति देभे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्भूतौ' (११४१२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥ ॥ 'ननो दानो ङिति' इति शकटादाय-
नः । यद्वा घति । 'दो अवराट्ठने' (दि० प० अ०) ।
'क्तिच् कौ च-' (३३११७४) इति क्तिच् । 'घतिस्यति-'
(७४४४०) इति इक्वम् । दितिभिन्ना अदिति । अदित्या अ-
पत्यानि । 'कृदिकारादकिनः' (४११४५ ग०) इति ङीपन्तात्
'स्त्रीभ्यो ङक्' (४१११२०) ॥ (११) ॥ ॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'पद्व विशारणगलवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु०-
प० अ०) । 'सत्सुद्विप-' (३१२६१) इति क्तिच् । 'हृद्यु-
भ्या च' (६३१९ वा०) इति टेरल्ङ् । 'सुपामादियु च' (८१-
३१९८) इति पल्ङ् ॥ ॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६३१९४)
इति डेरुङि 'युसदः' अपि । 'मनःसु येन युसदा न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥ ॥ चिप्रादौ लिट्यन्ते । 'लिरा अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तार-' (३१३१९) इति
कर्मणि घञ् । श्रीवाहस्तपादेयु तिस्रो लेखा सन्त्येपामिति वा ।
'अशं आयच्' (५१२१२७) । 'लित्वाो लेये सुरे लेखा लि-
पिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥ ॥ अदितेनन्दनाः ॥ (१४) ॥ ॥
अदितेरपत्यानि । 'दिल्लदित्या-' (४१३८५) इति ष्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४१११) परिभाषाया अनिलखान्दण्यन्ताण्यो ना
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥ ॥ क्वाव्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्वा । खरादि (१११३७) पाठादव्ययत्वात् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वारिवात्' (वा० ३१२१८०)
ङ् ॥ ॥ ॥ त्रिपि (३१२७६) 'अभुव' अपि-इत्यन्ते ॥ (१६)
॥ ॥ अविद्यमान स्वप्नो येपाम् ॥ (१७) ॥ ॥ त्रियन्तेऽ-
स्त्रिनिनि मतो भूजोके । 'हृदिमृप्रिण्वामिदमिलपुधुर्विभ्य-
स्तन' (उ० ३८६) । तत्र भवा अप्युपचारांमन्तः । ततश्च
'नवसूरमर्तयस्त्रिभ्यो यत्' (वा० ५१४३६) इति स्वायै यत् ।
तद्विनाः ॥ (१८) ॥ ॥ अमृतमन्त्रोऽनं येपा ते ध्याह्वयायते च

१—अय पाठो बहुव नीवलम्बः । २—अस्थिसंहारे गन्नादि-
प्रशेष्याणामसामेकच मीलने-इत्यनेकार्थैरवाकारकौमुदी । ३—
दश दशदशाः । 'अथ विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति
रामायणभाष्येन सदा देवाना पञ्चविंशत्पर्वात्मकत्वेन तृतीये दशे-
शेव वर्तमानत्वमिति भावः ।

१—२६ च 'रिव ड' (वा० ११३१) इधिनचिव, द्रष्टरपरी-
बोधयम् ।

॥१॥ शास्त्राति शास्त्रा । 'तृन्तृचौ शक्तिशदादिभ्य स
 इत्या चानिद्यै' (उ० २।१५) इति तृन् तृच्वा । पितृ-
 वच्छास्तृदाद्यम् । नप्नादिप्रथमस्य (६।४।११) नियमांश-
 त्वान् । चान्त्रे शास्त्रे चिचि सिद्धित्वेन 'शास्त्रा' इति
 प्रत्युदाहरणेऽनीपादिकृत् एव रत्नमतिना दक्षितत्वाद्बुद्ध-
 वाचिनोऽपि दीर्घ — इति भुभ्रि । तत्र । तृचस्त्वैः प्रस-
 द्नात् । अनीपादिकृत् एवेत्यत्र प्रमाणाभावात् । ('शास्त्रा
 रामन्तभेदे ना शास्त्रके पुनरन्यदन्') ॥ (१७) ॥१॥ मन्यते
 मुनि इ'मनेद्वय' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचयमे-
 ऽइति । मित्राद्यगर्त्सिपादादौ') ॥ (१८) ॥१॥ अश्वत्था 'सु-
 द्भस्व' ॥

शान्त्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः श्रेष्ठोऽदिनिश्च सः ।

गोतमश्चाकं वन्द्युश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (व) । शक्योऽभिचनोऽप्य । 'शण्डिका-
 दिभ्यो ज्य' (४।३।१२) । यद्वा शाक्यवृषप्रतिच्छ्रं वास
 यस्याच चकिरे । तस्मादिश्वानुवंदयात्ते शाक्या इति भुभि
 स्मृता ' इत्यागमात् शाक्ते भवाः शाक्या । दिगादिताघट
 (४।३।५४) प्रत्यय । तद्गणवतीर्षो मुनि । शाक्यधर्मा
 मुनिधेति ॥ (१) ॥ (स) । शाक्य सिंह इव । 'उप-
 मितं व्याप्ना' (२।१।५६) इति समास ॥१॥ भीमवत्
 'शाक्य' अपि ॥ (२) ॥१॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पत्त ।
 'सिद्धशुभ्र' (२।१।४१) इति समास । सर्वार्थं सिद्धोऽ
 स्पेति वा ॥१॥ 'सिद्धार्थ' अपि । 'सिद्धार्थो बुद्धसर्गपौ'
 इति शाश्वत ॥ (३) ॥१॥ शुद्ध ओदनोऽस्पेति । शाक्यवादि
 (श० ६।१।५४) शुद्धोदनस्वापहम् । 'अत इव' (४।
 १।५५) ॥ (४) ॥१॥ गोतमस्माय सिष्य । 'तत्त्वेदम्'

वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितप्यर्थ । 'वृष्टेर्नोऽच'
 (उ० ४।१।४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेश । वृहति
 वर्धत इति वा । यत्तु—व्योनादित्वा (उ० ४।१।५१) कल्प-
 नमस्य सुकृतेन कृतम् । तत्तुक्सूत्रासरणमूलकम् । ('ब्रह्म
 तत्त्वतपोवेदे न द्वयो पुति वेधति । ऋत्विग्योग्यभिवोविधि
 चाप्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥१॥ आत्मनो विष्णो
 सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुव च्छान्त-
 रयो' (३।१।१७९) इति क्विप् । ('आत्मभूनां विषो
 कामे') ॥ (२) ॥१॥ मुखेषु ज्येष्ठ ॥ (३) ॥१॥ परमे व्यो-
 मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थ क्विप्'
 (उ० ४।१०) इतीनि । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४)
 इत्युक्त् 'स्थान्स्वित्स्वृणाम्' (वा० ८।३।१५) इति पत्यम् ॥
 (४) ॥१॥ लोकपितृणा मरीच्यार्दानामर्यमादीना वा पिता
 पितामह । 'पितृव्यमातुल' (४।१।२६) इति साधु ।
 ('पितामह' पशयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥१॥
 हिरण्य हिरण्यमण्ड तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवदंम सह-
 द्याशुत्वमप्रभम्' इति मनुके । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥१॥
 लोकानामीश ॥ (७) ॥१॥ स्वयमेव भवति । 'भुव -'
 (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (८) ॥१॥ चत्वार्यानामन्यस्य ॥
 (९) ॥१॥ दपाति । 'दृषान् धारणपोषणयो' (उ० उ०
 ४०) । तृच् (३।१।३३) । ('धाता वेपति पात्के')
 ॥ (१०) ॥१॥ अन्न योनिरस्य ॥ (११) ॥१॥ इत्यति
 दुष्टेभ्य । 'दृढ निपातावाम्' (दि० प० से०) । 'दृढहि
 भ्याभिनन्' (उ० २।७०) इतीन्—इति सुकृट् । तन ।
 'दृढक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्विषिण दक्षिणा' इत्युदा-
 हरणात् । अत 'पदुलमन्यत्रापि' (उ० २।१९) इतीन्च ।
 बाहुलकाद्गुणाभाव ॥१॥ 'द्वुघण' अपि । 'तद्गतमभू' स्या-
 दुदिणो द्वुघणश्च पितामह' इति भागुरे । 'करणेऽयोदि-
 द्यु' (३।३।८२) इति हन्ते करणेऽप्यपनादेशश्च । 'पूर्वपदा-
 त्' (८।४।३) इति णत्वम् । इ सप्तादृशो हन्तेऽनेने-
 त्यर्थ । ('द्वुघणो मुहुरेऽपि स्याद्वुदिणे च पत्यथे') ॥ (१२)
 ॥१॥ विरचयतीति विरिधि । 'रच प्रतियत्ने' (उ० उ० से०) ।
 स्वार्थेऽप्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । प्रयोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) अकारश्चेत्य उनागमय । ('वेचिदित्वाभावे
 'विरिञ्चि' अपि । 'चिरं विरमिण चिरं विरयि' इत्यादी
 प्रयोगेऽदीनात्) ॥१॥ पचायचि (३।१।३३४) 'विरिञ्चि'
 अपि । ('विरिञ्चो हृदिण शिञ्चो विरिञ्चिर्दुपणो मत' इति
 पाट्पाठेऽन्तात् । यत्तु—'रिच वियोजनसयमनयो' बुरादि ।
 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । प्रयोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 गुण, कृशारवदुपधात्स्वत्वं च—इति सुकृट् । तत्र । 'रिच

१—मथ पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तपदीना परम-
 णस्य (८।४।५३) निजत्वेन विभोःनरासाधुःकान सर्वैरुपगतत्वात् ॥

नियोजनसंपर्चनयोः' इति सुरादौ पाठदर्शनाद्ब्रह्मविधानस्या-
नुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र हस्ववि-
धानामावात् ॥ (१३) ॥३॥ कमलमानं यस्य ॥ (१४) ॥३॥
सृजति । वृत् (३१११३३) । 'सृजित्तोः-' (६११५८)
इत्यम् ॥ (१५) ॥३॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-
क्षादी नहीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्गङ्गाशोर्जांमातरि
दिवाकरे । यद्वा लघुरे दक्षादी') ॥ (१६) ॥३॥ विदधाति ।
'विधानो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽपि प्रत्ययश्च ।
मुकुटस्तु—अमुन्-इत्याह । तत्र । (६१११९७) आधुदात्-
त्वापत्तेः । 'मिथुनेऽपिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमश्च । ('वेधाः
सुति ह्योकेषु बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥३॥ विशेषेण
दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता इहिणे कारे')
॥ (१८) ॥३॥ विश्वं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-
यस्य-' (८।२।६२) इति कृत्वं तु न । 'रमुमुदभ्याम्' इति
(७।२।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते
पक्षविधेः कुत्वापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-
त्यय' इति तद्गुणसंविदानपक्षे किन्प्रत्यय कृत्वम्, न किंव-
न्तस्य- इति । तत्र । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इक् स्पृगित्याद्य-
त्विद्विप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसं-
विदानपक्षे तु किन् उपलक्षणत्वात्तदभावे किन्प्रत्ययापि कु-
त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९)
॥३॥ विद्यते इति विधिः । 'उपसर्गं धो. क्रि.' (३।३।९२)
बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु०
प० से०) । इन् 'इयुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति क्त्वात्
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्त्वे च ददे च
प्रकारे कालवत्पयोः') ॥ (२०) ॥ ॥ विंशतिः । 'ग्रहणः' ॥

चिष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
वामोद्रो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
घनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विभुः श्रीवत्सलान्धतः ।

चिष्णुरित्यादि ॥ वेदेष्टि । 'विष्न् व्याप्ती' (तु० उ०
अ०) । 'विषे क्रिञ्' (उ० ३।३९) इति तु ॥ (१) ॥३॥
नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।
तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ ५ ॥
नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृषोदरादि-
त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो
विष्णुरूर्ध्वकर्मा नारायणः' इति शब्दाधेयः । 'वासुन्-

रायण-पुनर्वसु-चिश्चरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः कर्ह्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-
कत्वाद्बुद्धभावाद्वा । नराज्जाताः नारा अपः तत्त्वानि वा
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति
वा 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि । 'कृल-
त्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे
नारायणी शतावयुमा श्रीः') ॥ (२) ॥३॥ कृष्णो वर्णाऽस्या-
स्तीति 'कृपेवेषं' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो
यतुपो लृक्' (वा० ५।२।९४) इति लृक् । कर्पलरीर्णिति वा
बाहुलकाद्गुणं विनापि कृपेः ('कृप विखेत्तने' । भ्वा० प०
अ०) नक् । ('कृष्णः सखवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने ।
कृष्णा स्याद्वापरी नीली पिप्पलीद्राक्षयोःपि । मेचके वाच्य-
स्त्रिभः स्याद्दहीने मरिचलोहयोः') ॥ (३) ॥३॥ विकृष्णया
अपत्यम् । शिवादिर्त्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्डा
नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन
घास्य । ज्योत्स्नादिर्त्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा वि-
कुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४।
३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्डा
यस्मात् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे
विष्णौ') ॥ ४ ॥३॥ विष्टरे श्रूयते । असुन् (उ० ४।१८९) ।
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तदृक्षात्राश्वतोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्'
इत्युक्ते । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावसेति वा ॥
(५) ॥ ॥ दाम उदरे यस्य । समम्यन्तस्य वैयधिक-
रन्त्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषेण बहुमीर्हा' (२।२।३५)
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिनि मुकटोक्तो 'हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥३॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥३॥
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कथ इन्द्राश्च केशी पुत्रपौत्रौ
स्तोऽस्य । 'केशाद्-' (५।२।१०९) इति वः । केशी वाति
वा । 'वा गती' (अ० प० अ०) । 'आतः-' (३।२।३)
इति कः । 'शोभोः पितामहो ब्रह्मपिता शम्भुमीश्वरः' इति
पाञ्चोक्तेः । (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्भेदेः केशिनं हैतवान् । 'अ-
न्येभ्योऽपि दश्यते' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्वकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरत्पुत्रः' इति मनुक्तेः, इति मुकुटः ॥ ॥
'नराजातानि तत्त्वानि' इति मन्वन्वर्णादिनि मुकुटः ॥ शोः' ॥
दत्तु 'क्षुपिरुत्कथचचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोर्बन्ध्यादि-
कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वापनिपदाः । उक्त्वा निर्वृतिः १११३
शुत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४ ॥—यस्मात्त्वेषेण दृष्टामा इतरसर्पं शीर-
दंन । तस्मात्केऽवननामा त्वं लोके स्वतो भूमि निर्वयं दन्त्या-
शोकेः, इति मुकुटः ॥
'वाङ्मिन्वा भेदनः ।

केसव - इति मुकुट । तत्र । वैभधातोरभावात् । षष् इत्या
 दौ वधादेशविधानात् । ('केसवोऽजे च पुनाये पुति केश
 वति त्रिषु') ॥ (८) ॥३॥ माया लक्ष्म्या धव । यद्वा
 मैथोरपत्वम् । तद्व्यत्येवात् (मधोर्हन्वेति वा) । 'शेषे'
 (४।२।१२) इत्यण् । सा नास्ति धवोऽस्य वा । ('माधवोऽजे
 नर्षो रथे माधवे नास्ति वा मिसौ । मधु शर्करावासन्तीकुटनीम
 दिराह च') ॥ (९) ॥३॥ खतो भवति । 'भुव -' (३।२।१७५)
 इति क्विप् । ('स्वभूनां ब्रह्मणि हरौ') ॥ (१०) ॥३॥
 दैत्यानामरि ('दैत्यारि पुति सामान्यदेवे च गहङ्गज्वले')
 ॥ (११) ॥३॥ पुण्डरीकमिनाक्षिणी यस्य । 'बहुव्रीहौ
 सक्थक्षणे स्वाज्ञातपच्' (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वपि यस्य
 वा । पृथक् 'हरिते साहस्र कमलबलिमाशाय' इत्यन व्यक्तम् ।
 यद्वा पुण्डरीक लोकात्मकम् अक्षति । 'अध्व व्याप्तौ' (भ्वा०
 प० वे०) । 'कर्मण्यण' (३।२।१) तत् क्षायति वा । 'क्ष
 क्षये' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप -' (३।२।३) इति
 क् । 'अन्वेषामपि -' (६।१।१३७) इति दीर्घ । आङ्प्र
 श्लेषो वा । तत्र 'सुनि' (३।२।४) इति (योगविभा
 गात्) 'मूलविभुनादि' (वा० ३।२।५) इति क् ॥ (१२)
 ॥३॥ गा भुव भेनु स्वर्ग वेद वा अविद्वत् (विन्दति) ।
 'विद्वत् लगे' (तु० उ० प्र०) । 'गवादिषु विन्दे सज्ञायाम्'
 (वा० ३।१।३८) इति च । वराहस्येनेषोद्वरणत् । काम
 भेनोर्दश्वयप्रप्ते । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण
 वेदाहरणाद्वा । ('गोविन्दो वासुदेवे स्वादुर्वाधक्षे वृहस
 सौ') ॥ (१३) ॥३॥ गरुडो ध्वजयिहमस्य ॥ (१४) ॥३॥
 पीतमन्वरं यस्य । ('पीताम्वरत्तु शैलेषु पुति कैटभसूदने'
 ॥ (१५) ॥३॥ नास्ति च्युत स्वलन स्वपदायस्य । नाच्यो
 इति वा । ('अच्यो' (भ्वा० आ० अ०) 'च्युत' (५।१।१३३) ॥ (७) ॥३॥
 'ग्ल्यप्रमस्य । न अहं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो
 द्धनेऽनङ्गनामनामनलोरेपि' ॥ (८) ॥३॥ चाम्यतेऽ
 नन । 'पुति सज्ञायाम् -' (३।३।११८) इति घ । ('काम
 सरेच्छयो पुमान् । तैत्स्यपि निकामे च चाम्येऽपि स्वाग्र
 पुनकम्') ॥ (९) ॥३॥ पथ शरा अस्य । 'ल'मादनल्लापनध
 शोपथ लम्भनल्लाप । समोहनध कामस्य पथ वाणा
 प्रतीतिताम् ॥ (१०) ॥३॥ स्मरयत्सु कण्ठयति स्य आ
 प्याने' (भ्वा० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । स्वयं
 तेऽनेनेति वा । 'पुति सज्ञायाम् -' (३।३।११८) घ ॥
 (११) ॥३॥ सचेरस्वारि । 'श्रीव तु सचेरं नीचौ बौद्धनत
 विशेषयो । विशेषे पुति दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च इति
 दन्त्यादी रभस ॥३॥ शचेरं गरुडे पुति स्य दैत्यविशेषयो'
 इति तालव्यादी मेरिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥३॥

१-मवरण मवर, इति मुकुट ॥ २-सैलाना च काम्यम
 श्योति । 'शनि पातो' (३।२।१४) श्वापिनात् इत्यपि मुकुट ॥

ध्वोऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याधैते शब्दा शयी च परिवेष ।
 विभक्सेनो श्रेय प्रतिष्ठा क्रोशविशदौ च' इत्युष्मधिवे
 काच । 'विभक्सेना फलिन्या स्वात् विष्णवसेनो जना
 दने । मुकुटस्तु -' 'पूर्वपदात्सज्ञायाम्' (८।४।३) इति
 न णत्वम् । विष्णवस्य गकारान्तात्वात् । गकारान्तस्य च
 णत्वे कर्तव्ये परस्य 'सुरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति
 चत्वैस्वालिङ्गत्वात्-इत्याह । तत्र । 'अट्ठुप्वाङ्' (८।४।७)
 इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवामावात् ॥ (१८) ॥३॥
 जनन जन । भावे घञ् (३।३।१८) । 'जनिवप्योथ'
 (७।३।३५) इति न श्चिद् । जनो जम् । तमर्दयति जना
 दन । 'अर्दं हिसायाम्' (चु० उ० से०) नन्द्यादित्वात्
 (३।१।१३४) ल्यु । जना समुद्रस्थदैत्यभेदा, तेषामर्दन
 इति वा [जनैर्यथ इति वा । 'अर्दं गतौ याचने च' । 'कृ
 ल्यल्युट -' (३।३।१३३) इति कमणि ल्युट् ॥] ॥ (१९)
 ॥३॥ इन्द्रमुपगतोऽनुपत्वात् । उपेन्द्र । 'कुगति -' (३।१।१८)
 इति समास । यत्तु - उपगत इन्द्रोऽस्य - इति । तत्र । 'कु
 गति -' (३।३।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२५) ॥३॥
 इन्द्रस्यावर जात । 'अन्वेष्यपि -' (३।२।१०१) इति ट ।
 [इन्द्र अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥३॥ चक्र पाणौ यस्य ।
 प्रहरणार्थम् -' (वा० २।२।३६) इति सप्तम्या परत्वम् ॥
 (२२) ॥३॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा 'भुक्ते भुनक्ति' इति
 भुज । चतुर्णां धर्मोयकाममोक्षाणा भुज ॥ (२३) ॥३॥
 परं नामौ यस्य । (गङ्गादित्वात् (वा० २।१।३५) सप्तम्या
 परनिपात) । 'अन प्रत्यय -' (५।४।७५) इत्यन 'अच्'
 इति योगविभागाद् च ॥ (२४) ॥३॥ मधोरसुरस्य रिषु ॥
 (२५) ॥३॥ वसुदेवस्यापत्वम् । 'कल्पन्धक -' (४।१।११४)
 लक्ष्मी पद्मालदे, वास । 'बाहुलकादुण' । बाहुधारा
 लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । वसुोऽसौ
 दर्शनान्नयो' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उणा० ३
 १६०) इति ईप्रत्यय, तस्य च मुट । 'लक्ष्मी सपत्नियो
 भयो । कृद्वापथौ च पद्मया रुद्रिनामोपधेऽपि च' ॥ (१)
 ॥३॥ पद्ममाण्डोऽस्या ॥ (२) ॥३॥ पद्ममत्स्यस्या । अशे
 आद्यच् (५।२।१२७) । 'पद्मोऽश्वो पद्मके व्यूहे निधिर्षया
 न्तरेऽमुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिकाश्रीचाटीपद्मगीपु च' ।
 (३) ॥३॥ कमलत्वम् । 'कमलं तच्छिरे ताप्रे जलजे झे
 (व्यो) नि भूषण । मृगभेदे तु कमल, कमला श्रीवद्विषयो
 ॥ (४) ॥३॥ अयति हरिम् । 'चिन्वचि -' (वा० ३।२।१७७)
 इति चिन्वदीर्घा । यत्तु मुकुटेन 'सप्तसारणनिषेधश्च' इत्यु
 षम् । तच्चिन्वम् । अयतेन दविधानात् । यत्तु - श्रीयर्
 सर्वे - इति विशुद्धीतम् । तत्र । क्विप् इत्येन कर्तरे विश्वा
 नेन कर्मण्यसम्भवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात्

१-निवाण्डवात् ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इन्' (४१११६५) सहापूर्वकत्वाद्-
 द्धपभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४१११६५) इति टीप्-
 इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥०॥ शेरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् ।
 वृष्णित्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४१११६६) इन् ॥ ॥ 'सूरो
 यादये दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
 ॥०॥ धियः पतिः ('धीपतिर्विष्णुभूपयो.') ॥ (३०)
 ॥०॥ पुरुषेयूतमः, पुराणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१)
 ॥०॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति
 कल्किः । सास्यास्ति । मीह्यादित्वात् (५१२११६) इनिः ।
 वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्या० आ०
 से०) । 'मुपि' (३१२१०८) इति णिनिः । ('वनमाली
 तु गोविन्दे वाराह्यं वनमालिनी') ॥ (३२) ॥०॥ य-

देवेरानकदुन्दुमिवादनात् । हरीं जाते, कृष्णे जाते, इति
 खामिसुकुटीकस्तु भागवताद्यध्वणमूलिका । 'आनकदुन्दुमो
 यमुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ ॥ विष्णुनामसु,
 कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत । अ-
 वतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये
 त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-
 स्याप्ययमाशयो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
 न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

यलभद्रः प्रलम्बघ्नो यलदेवोऽच्युताप्रजः ।
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
 संकर्षणः सीरपाणिः फालिन्दीभेदतो यलः ॥ २४ ॥

यलभद्र इत्यादि ॥ यलं भद्रं ध्रेष्टमस्य, यलेन भद्र इति
 वा । 'यलभद्रा त्रायमाणाकुमार्याः, पुंसि सीरणि,' ('यल-
 भद्रस्त्वानन्ते यलशालिनि') ॥ (१) ॥०॥ प्रलम्बं हतवान् ।
 मूलविभुजादित्वात् (धा० ३१२१५) कः ॥ (२) ॥०॥ यलेन
 दीव्यति । ('यलदेवो यले वाते त्रायमाणीपथौ त्रियाम्')
 ॥ (३) ॥०॥ अच्युतस्याप्रजः ॥ (४) ॥०॥ रेवत्या रमणः ।
 नन्यादित्वात् (३१११३४) ल्युः ॥ (५) ॥०॥ रमते ।
 'ज्वलितिकस्तन्भ्यः' (३१११४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-
 न्योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ।
 यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
 तत्र । गिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रलयान्ताना धाल-
 न्तरत्वात् । ('रामा योषा द्विद्वनयो. श्लिंवं वास्तुकुष्ठयोः ।
 ता रापये च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च
 २५ रारां सितेऽसिते') ॥ (६) ॥०॥ कामान् पालयति ।
 पक्षिणाम् इति— (धा० ३१२१५) कः ॥ (२) ॥०॥ त्वाद्वा
 शोभने पथे पक्षावस्य । ('सुपर्णाः शर्मन्तुः च शुक-
 कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्या च वैनतेयस्य मातरि') ॥
 (८) ॥०॥ पत्रगानध्राति । 'अश भोजने' (धा० प० से०) ।
 ल्युः (३१११३४) । पत्रगा 'अशनं यत्येति वा' ॥ (९) ॥०॥
 नप 'गच्छस्य' ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
 भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

१—'ता वृद्धा श्रीमिवायतीन्' इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥
 २—कारम्रहणस्य तपराधेवे 'सधेकारोकारो । अथारक्षिशतः'
 इति सिद्धान्तश्रीमुधायेव लिखितत्वात् मानम् । अत एव 'नदि
 कारम्रहणे केवलम्रहणम्' इति मुनिप्रयोग परिभाषितमिति रक्षि-
 तमन्थात्रुवादी मनोरमोपादायेव कृतः ॥ ३—'अन्तः पूर्वपदाद्'-
 (४१३१६०) इति यज्ञे 'बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराज्य
 इत्यन्ते' इति वदता माध्यकृता ध्वनितस्य 'गम्भीराज्यः' (४१३१
 ५८) इति यज्ञे 'वह्निर्देवपञ्चजनेभ्यः' इति वार्तिकस्य काशिकायां
 'इत्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः 'वह्निपष्टिलोपो यज्ञ' 'देवायज्ञो' इति
 वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवल 'पञ्चजनाद्'
 इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिगमन्तूरीक्षितेन वीमुधाभलेपनेनैव वार्ति-
 काभावादिःसुक्तिश्चिन्त्येवेति शम् ॥ ४—'अमरावला ढयन्तः'
 शिद्धानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुमि । गौटमनेन तु टीप्' इ-
 वार्थकैरकारकौमुदी ॥

मितद्वादिवात् (वा० ३।२।१८०) ड । यत्तु 'श भगवत्समाद्' इति स्वामिमुक्तौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपदाने ड प्रत्ययाभावात् । 'शशुभ्रंद्वाहंतो शिवे' ॥ (१) ॥-॥ इष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (ध० आ० से०) । इगुपधत्वात् क । (३।१। १३५) । ('ईश स्वामिनि इदे च सादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥-॥ पश्याना जीवाना पति । 'तिर्यग्नातौ पशु प्रोक्त्वा सर्वेषाणि पुस्यम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुभ्यादी छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते र्मसात् । ('पशुपति पिनाक्षिनि हुताशने') ॥ (३) ॥-॥ शिवमस्यास्ति । अर्श्या यच् (५।२।१२२) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३। १।२०) इति ष्वन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकप्रहयोगयो । बालके गुणुलौ वेदे पुरीकड् मेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लृप्तम् ॥ (४) ॥ ॥ शलमस्यास्ति । इनि (५।२।११५) ॥ (५) ॥ महाश्वात्वावीधरथ । 'स न्महत्-' (२।१।६१) इति समास ('महेश्वरो महादेवे ऋषितोऽपीधरेऽपि च') ॥ (६) ॥ ॥ ईशितु बालमस । 'स्थेशामस-' (३।२।१७५) इति वट् । ('ईश्वरो मन्मथे शमी नाभ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोनामाम्') ॥ (७) ॥-॥ श्णान्ति 'श हिंसायाम्' (क्या०प०से०) । 'कृष्ट श्चूड्यो व' (उणा० १।१।५५) ॥-॥ 'पवं गतौ' (भ्वा०प० से०) । इत्यत 'पवं हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०) । इत्यतो वा वयोरन्तेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्व' अपि । 'सर्वस्तु शशौ भगवाच्च शंशु फालंजर शिव' इति नामनिधानात् । ('फालंजरो योगिचक्रे मेलेके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥-॥ इष्टे तच्छील । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२५) इति चानच् । ('ईशानं ज्योतिषि ह्येष पुल्लिङ्ग स्यात्रिलो धने') ॥ (९) ॥-॥ श करोति । 'शमि धातो सज्ञायाम् (३।२।१७) इत्यच् यत्तु 'ह्यो ह्येत्-' (३।२।२०) इति ट- इति स्वामी । तत्र । अस्थैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥-॥ चन्द्र शेषरो यस्य ॥ (११) ॥-॥ भूतानामीश ॥ (१२) ॥-॥ सण्डयतीति सण्ड परशुरस्य ॥-॥ 'सण्डपशु' अपि । 'सण्डपशु' पशुरामे शक्रे चूर्णलेपिनि । (सण्डाम लक्ष्मण्ये सिंहाकातनयेऽपि च) इति विश्वात् ॥ (१३) ॥ गिरेरीश । ('गिरीशोऽग्निपतां वाचसतिशंकरयो पुमान्') ॥ (१४) ॥-॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादिवात् (५। ३।१००) वा । स्वामी तु गिरि इति उपभोगेन तन्करोति गिरौ शक्ते वा । गिरौ दृष्टवन्ति (वा० ३।१।५५) । छेदे तु 'आशुपुसिनिवत् इत्याह ॥ (१५) मृडति (वा० ३।१।५५) इत्युपधत्वात्क (३।१।१३५) । 'मृ- च चारुदोदे (क्या०प०से०) ॥ (१६) इत्यविशेष्यो यति । 'संशयो मृतवृद्धि (३।२।४६) इति

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥-॥ कृतिधर्म वातोऽस्य ॥ (१८) ॥-॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनि (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥-॥ प्रमथानामपि ॥ (२०) ॥-॥ उच्यति कुषा सव्यप्ये-उग्र । 'उच सव्यप्ये' (दि०प०से०) 'कृष्ण'- (२।०८ उ०) इत्यादिना रन् गथान्तादेः । ('उग्र. सत्रियत शय्या सूनायु कृष्टययो । उग्रा ववाच्छिक्कियो') ॥ (२१) ॥-॥ कप- दौऽस्यास्ति । इनि (५।१।११५) ॥ (२२) ॥-॥ श्री शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठ कुरुनाद्रेते । शक्रे च') ॥ (२३) ॥-॥ शिति काल कण्ठेऽस्य ॥ (२४) ॥-॥ कपाल विभक्ति ॥ (२५) ॥-॥ वामयति दुधाना मदमिति वाम । 'दुधम् उद्विरणे' (भ्वा०प०से०) । षिच् (३।१।२६) पचा- यच्च (३।१।१३४) । वामश्चातौ देवथ । लोकविपरीतत्वाद्वा वाम । ('वामं धने, हरे पुंश्चि कामदेवे पयोधरे') यत्तु यति (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमे' (७।३।३४) इति 'कम्ब- निवामि'-इत्यादिना निषेध, इति सुकृतेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि घञोऽसभवात् । भवादौ सभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या- सभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वा मो देव क्रोडा यत्येति वा समाधेयम् । वामेपु श्रेष्ठे देवो योत्रो यत्येति वा ॥ (२६) ॥-॥ महाश्वातो देवथ । महान् देवो दृष्यादिरूपा क्रीडा यत्येति वा ॥ (२७) ॥-॥ विविधानि रविचन्द्राभिरूपाभ्यस्ती- ष्यस्य । 'बहुभोहो सव्यथ्यथ्यो स्वाहात्वात्' (५।४।११३) । विहपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यत्येति वा । विविधरूपाणि विवि- धरूपेषु वा अक्षणाग्निद्रयाभ्यस्येति वा ॥ (२८) ॥-॥ शीमि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचन ज्ञान यत्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा (२९) ॥-॥ कृद्यानो रेतो यस्य कृ शानु सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥-॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गं (३।२।३) इति क ॥ (३१) ॥-॥ धूर्मार- भूता जटियस्य । 'जट, सट, सघाते' (भ्वा०प०से०) । 'स वैधातुभ्य' (४।१।१८ उणा०) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोश । पूर्णज्ञा जटास्य इति स्वामी । तन । जटि- ष्यस्यति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ ॥ नीलैर्धातौ लोहितस्य कण्ठे जटामु च ॥ (३३) ॥-॥ हरति । पचा- यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरद्रयो । वैश्वानरेऽपि

१-तथा च स्वामि । 'शकरोमि सस्य ध्यानात्प' क वाण पम् । भूतानामसण्डयतीति शक्रे स्यत् इत्यपि सुकृते ॥

१-युत कण्ठे विषयोर सत श्रीकण्ठतामाश्रय' इति नीलक- ण्ठस्य इत्यपि सुकृते ॥-२ 'पुंयने वसुरे सर्वसंहाशिवे प्रमा णत । धातुमहति पूषाया महादेवस्यत् स्यत्' इति शिवपुराण इति सुकृते ॥ ३-शुभेदादिवात् (६।३।२०९) भागारस्यकार नेन स्वामी भ्रान्त । उक्त्वरूपेण जटिसापनात् इति सुकृते ॥ ४-काल 'नील वन ममाह तु रसाक्ष, लोहित त्विषा । नील १-इत्यव तनोऽह परिकीर्तित' इति वा-इत्यपि सुकृते ॥

च') ॥ २ ॥ 'हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसाधवर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे संपं हीरा पिपीलिका-
धियोः' ॥ (३४) ॥॥ सरं ह्रति । 'हरतेरनुयमनेञ्च्'
(३२।१९) ॥ (३५) ॥॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) न्यङ्कादित्वात्
(७।३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽजनेनेति वा ।
'हलथ' (३।३।१२९) इति घन् ॥॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे
ष्यत् (३।१।१२४) ॥ (३६) ॥॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य ।
त्रिष्यम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टि' इति हला-
युधः । त्रयाणां लोकानाम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-
नम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संशयाम्' (५।३।८७) इति
कः (नृ) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो
यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा पाचका
यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः याम्भ्यापो यस्येति तु भारतम् ॥
(३७) ॥॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । अयव-
यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-
हारः । 'पानादिः' (वा० २।४।३०) इति प्राञ्चः । तत्र ।
तथा सति 'पथपानी' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-
सङ्गात् ॥ (३८) ॥॥ धरतीति धरः । पचायच् (३।१।१३४) ।
गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥
(४०) ॥॥ कर्तुं ध्वंसयति । 'गुपि-' (३।२।७८) इति
गिनिः ॥ (४१) ॥॥ दृपो ध्वजध्विहमस ॥ (४२) ॥॥
ध्योत्रि केशा यस्य ॥ (४३) ॥॥ भवति भवते वा सर्वम् ।
'भू प्राप्ती' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् ।
विश्वमस्त्यास्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भवः (२।४।५२)
अप् (३।३।५७) । 'त्रिणीभुवः-' (३।३।७४) इत्यत्र
त्रिणीसाहचर्याद्भवो भवादिवादेव घम्-इति मुकुटः । तत्र ।
बाहुलकस्यागतिकगतितात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् ।
अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वात्पोऽसंभवात् । 'अजन्म्या
स्वीरलना.' (३।३।१२६) इति वार्तिकोके साहचर्याभ्युप-
गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि
पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याप्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशससारे
सत्तायां प्राप्तिजन्मनो.') ॥ (४४) ॥॥ विभेत्स्वात् ।
'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । 'मिय. पुक् वा' (उ०
१।१।४८) इति मक् । 'भीमोऽम्बवेतसे घोरे श्मौ मध्य-
मपाठवे' ॥ (४५) ॥॥ तिष्ठति । 'स्यापु.' (उ० ३।३७)
('स्यापुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री भुवे') ॥ (४६) ॥॥
रोदयति । 'रोदणिलूक् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७)
॥॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥॥ अष्टवत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दीऽस्य जटाजूटः
कपर्द इति ॥ 'पवं पूरणे' (भ्वा०प०से०) । संपदादि-
त्वात् (वा०३।३।१०८) भावे क्प् । 'सप्तोपः' (६।४।२९)
केन मुचेन जलेन वा परं पूर्तं ददाति । 'मुपि' (३।२।४)
इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति
वा । 'दौप शोधने' (भ्वा०प०अ०) । (कपर्दः पावतीभर्तुर्ज-
टाजूटे वराटके । अर्शआचयन्तः शिवेऽपि) ॥ (१) ॥ ५ ॥
जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं घनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयम्' (उ०४।१५)
इति पातेराक इत्वं लुप् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पाशु-
वृष्टिनिश्चलयो') ॥ (१) ॥॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति
'अम्येष्वपि दृश्यते' (वा०३।२।४८) इति टः । अजं छानं
गच्छति यद्भवेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरसि शरद्वै-
नास्मिनिति । 'गाण्ड्यजगात्संशयाम्' (५।२।११०) इति धः
॥॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अपि 'आजगवम्' अपि ।
'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोधालितः । 'स्थानो-
र्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥॥ अजो विष्णु, को
ब्रह्मा, तावतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्तयजगवं शु-
ग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥॥ अजको
विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्' अपि । 'गुपि' (३।२।४)
इति (योगविभागात्) 'आतोऽनुपसर्गं-' (३।२।३) इति वा
कः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिपदाः

हृषिका सोमवहरी । ब्रह्मशक्ति ॥२॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्रो वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीलपि चामुण्डा चत्त्रिकैलेष मातर' । 'ब्राह्म्याया मातर स्मृता' इति भागुरि । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति षोडे ब्रह्माणमपनि की तैयति । 'अण शब्दे' (भ्या० प० से०) । 'कर्मण्य' (३१२११) 'दिङ्मा' (४१११५) इति ङीप् । ब्रह्माण्याया स्मृता सप्त देवता मातरो युषे' इति हलायुध । स द्वि 'कौबेरीलपि कौमारी सप्तैव मातर स्मृता' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेव तानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवन भूति । 'त्रिया किन्' (३१३१५) 'भूतिभंसनि सपती हस्तिशृङ्गारयो क्रियाम्' । मासपाकविशेषोत्पातयोरेपि ॥ (२) ॥२॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यथम् ॥ (१) ॥- ईश्वरस्य भाव । 'युगवचन-' (५१११२४) इति प्यञ् ॥ (३) ॥- 'अणि मा लघिमा प्राप्ति प्राकान्यं महिमा तथा । ईशानिा वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावं 'इमानिच्' (५११११२) ॥- लघोर्भावं ॥- प्राप्तिरद्भु ल्यप्रेण चन्द्रादे ॥- प्रकामस्य भाव इच्छानभिघात ॥- महतो भाव । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥ इत्योऽस्यास्ति । 'अत -' (५११११५) इतीनि । ईशिनो भाव । तल् (५११११९) । प्रभुत्वम् । येन स्यावरा अप्याशका रिण ॥- वसोऽस्यास्ति । इनि (५१२११५) वशिनो भावो वशिता । यया भूमावप्यु मञ्जननिमञ्जे ॥ का मानवरोते । शीड (अ० आ० से०) णिनि (३१२१०८) । कामावशायिनो भाव । सलसन् यता । स्यते (दि० प० अ०) णिनि (३१२१०८) नमसुत्त । 'निसि' (३१२१०८) इति निस् । ॥२॥ जयति । 'जि जये, अभिमवे या' (भ्या० प० अ०) । 'ग्लान्जिम्भ' (३१२१३९) इति श्नु । 'जिष्णुर्ना वासवेऽपुने । जिलरे पाच्यवद्रोको विष्णावर्के वसुष्पि' ॥ (१०) ॥- ऐयेपु ऋषभ । 'सप्तमी' (२११४०) इति योगविभागात्समास । ऐव ऋषभ इवेति वा । 'उपमित व्याघ्रा-' (२११५६) इति समास ॥ (११) ॥- शक्रेति । 'शरू शक्री' (स्वा० प० अ०) । 'स्यसि तथि-' (उ० २११३) इत्यादिना रक् । 'शक्र पुमादेव राजे कृटजालुनभूहो' ॥ (१२) ॥- घात मन्यवो यागा अस्य । घाते दैत्येपु मन्सु क्रोपोऽस्येति वा । घात मन्यवो दैत्यान्यस्येति वा दैत्ये पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥- दिव पति । 'तपसुरे ष्टिति-' (६१३१४) इत्यत्र बहुलप्रहणादहल- प्यलम् इति मुकुट । तत्र । 'पातेऽङिति' (५१५७) इत्युणादिमू- न्त्वात् । वस्तुनत्सु 'पठ्या पतिपुत्र-' (८१३५३) इति

(४११४२) इत्यादिना ङीप् । 'काली गौरी क्षीरक्रीटे काञ्चिनामृतभेदयो । नव्यमेधोपपरिवादयो' ॥२॥ वर्ष स्याविवधाया काला । 'उमा कालायनी दुर्गा काली हन- पतीश्वरी । काला कालेजरी गौरा' इति वाचस्पति ॥ (४) ॥२॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४११४२) इत्यण् । 'हेमपत्यमवास्त्रणक्षीर्यो श्वेतवचोमयो' ॥ (५) ॥२॥ ईष्टे । 'इश ऐश्ये' (अ० आ० से०) । 'स्येशभास-' (३१२१७५) इति षट् । टाप् (४११४) ॥५॥ वगिपि (३१२१६५) 'वने र च' (४११७) इति ङीर्षा । अत 'ई- श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्रु च्यासी' (स्वा० आ० से०) 'अश्रोतेराश्रुर्मणि षट् ई चोपधाया' (उ० ५१५७) । टित्वात् (४१११५) ङीप् । ईश्वर- शकरोऽपीमे तत्पठ्या मीश्वरीश्वरा' इति वोपालित ॥ (६) ॥२॥ शिववति । शिवमस्तस्या । शिवो वालि भवृत्वेन यस्या इति वा । 'शिव्य भद्र शिवः शशु शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वत ॥- पुत्रोये तु शिवी ॥ (७) ॥- भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४११४६) इति ङीपातुर्ग ॥ (८) ॥ एव द्वाप्यादय ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥- सर्वभ्य सर्वेषा वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्या, इति वा ॥- 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाहितद्वन्द्वयामुमाया पुत्रि भूमिने । नपुसर्क तु कल्याण पुत्रि सवार्धदक्षिणे' ॥ (१२) ॥- न पर्णान्यस्या । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥- 'न' पर्वतस्येयम् । पावती । 'तस्ये- दम्' (४१३१२०) इत्यण् । अथलार्थे त्वपवादत्वादिन् (४११५५) स्यात् । 'इतो अमुष्-' (४११६५) इति न् ङीप् । अतस्य 'अमुष्' अमस्य । सुप्-पति (३१२१०८) इति णिनि ॥ (२५) ॥ हरिर्होय यस्य । 'लक्षेशवालरो- माणि सुवर्णामानि यस्य तु । हरि स वर्णतोऽधस्तु पीत- कौशेयमग्ने' इति शाक्तिहोमम् ॥ (२६) ॥ स्व स्वर्ग रानते । स्वेषु देवेषु स्वैन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सु-' (३१२१६१) इति क्तिप् । 'से रि' (८१३१४) इति लोपे 'द्वलोपे-' (६१३१११) इति दीर्घ । जान्त ॥ (२७) ॥- न सुघृति । 'सुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इत्यपथा त्वत्-' (४११२०) इतीन् । 'नभ्राण्यपाद-' (६१३७५) इति नन् प्रहत्या । नमुचेर्द्वैत्यस्य सूदन । 'वृद क्षणे' (भ्या० आ० से०, सु० उ० से०) । नन्यादिलात् (३१३१३४) ल्यु ॥ (२८) ॥ सकन्दयति । 'कदि आह्वाने रोदने च'

मु मण्डटे ॥ (१) मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (सु० प० से०) । वृषादिवात् (उ० १।१०६) कलच् । मण्ड भूषा लति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयो । भुजगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संपाते वृष्टभेदे च') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥ अन्नं मेघो धारिवाहः स्तनयित्त्वर्यलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरो जलधरस्तडित्वान्यारिदोऽम्बुभृत् । घन-जीमूत मुद्गिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥ *

*(अप्रमित्यादि ॥) अपो विभति । मूलविमुजादिवात् (३।२।५) क् । अप्रति । 'अप्र गतौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न भ्रदयन्त्वापो यस्मात् । 'अप्र अथ-पतने' । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङ-इति

ज्यान जी । 'ज्या वयोहानौ' (श्या० प० अ०) । संपदादि-स्तात् (वा० ३।३।१०८) । क्प् । जिया वयोहान्या मूतो यद् इति वा । ('जीमूतो धासनेऽम्बुदे' । धोपकेऽद्री मृत्ति-करे) ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (म्वा० आ० से०) । 'इपिमदिमुदि-' (उ० १।५।१) इति कित्च् । 'मुद्गिरः कासुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (सु० उ० अ०) । क्प् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्थे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निना धूमयोनय । नि श्वासजास्तु जीमूतास्ते ह्येया जीवरूपिण । यज्ञनास्तु घना घोरा पुष्करावर्तकादय' इति विशेषपरलमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पद्यदा 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसप्तम्याम् 'उदीवा वृद्धादगोनात्' (४।१।१५७) इति क्विप् । गौरादिस्तात् (४।१।४१) डीप् । यत्तु—'आमुनेरुपसहयानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र वेविद् 'आमुनेर्दाक्ष्यो' इति—इति मुकुट आह । तत्र । भाष्ये दाक्षेर्दर्शनात् । यदपि—'गोत्रत्वमुपचर्यं गोत्रे कुञ्जादिभ्य ऋप्' (४।१।९८) इति च्छक्ति 'जातेरस्त्रीविपयादयोपधात्' (४।१।६३) इति डीप्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिपठेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीत्योपचारं विना निर्वाहात् । यत्तु—'अत इत्' (४।१।९५) । अनन्तरापरत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यगिनोध' (४।१।१०१) इति फक्—इति खान्याह । तदपि न । अनन्तरापरत्ये फनेऽदर्शनात् । द्वैपमयनमस्य द्वैपायन । द्वैपायनस्यापरत्य द्वैपायन । ऋष्यण्य (४।१।११४) इति द्वैपायन शब्दव्युत्पत्तौऽन्तासमवाच । यदपि—'इतो मृदुष्यजाते' (४।१।६५) इत्यत्र 'इत्' उपसहयानान्दीप् । 'कौरव्यमाण्डकान्या च' (४।१।९९) इति चकारादासुरायणीवत् फ—इति । तदपि न । लघुकोपसहयानाप्रसिद्धे । चकारात्साउक्तसमुच्चयार्थत्वे गानाभावात् । यदपि—'दक्षमथते । ल्यु (३।१।१३४) । प्रज्ञायण्य (५।४।३८)—इत्याह मुकुट । तदपि न । प्रज्ञप्राञ्चद्रूपद्वयप्रज्ञात् । अश्विन्याया सप्तविंशतितारकात् (५।४।११) इत्यन्ते । ('दाक्षायणी लपर्णायामश्विन्याद्युडुडु लपिभ्') । ॥ १ ॥ १०५ ॥ अश्विन्यादिभानाम् ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्व युगति रूपेणात्सुरोति । 'साम्

१—लिङ्गज्ञान तेषामन्यतोऽवधायम् । तथा च तन्मन्त्रे—'हस्तास्त्रातिश्रवणा अर्हीवे, सृगशियो नमुमि स्वात् । पुलि पुन-वेद्युष्यो, मूल त्वकी, शिव शेषा' इति वचनज्ञान कर्ममयी पानुसारेण । तथाहि—'आश्रवाषडश सर्षपे विशाखाय तथैव च । आषाढाय धनिष्ठाया अश्वि-शये तथैव च ॥ द श्विन्येतानि बहु-दृश्यानि जुहुयात्सदा । द द्रव्य दिन-छेपमवशिष्टायैवत् ॥' इति । एव चाश्रवतस्त श्विया बहुत्वे, सृगशिरा स्त्रीङीबधोरेकत्वे, आर्द्रा ऋकेकत्वे, पुनर्वसुपृथ्वी पुष्येक व आषेष्वाय स्त्रीबहुत्वे, फल्गु-पौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनेकत्वे, चित्रा ऋकेकत्वे, स्वातिमि-थुनेकत्वे, विशाखायै स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा ऋकेकत्वे, मूलमश्विनामकत्वे, आषाढादयै स्त्रीबहुत्वे, शरवो मिथुनेकत्वे, धनिष्ठाया स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाय स्त्रीद्वित्वे, रेवती ऋकेकत्वे इति निष्कय । मुकुटत्वं अश्विनीभरणीरोहिणीसृगशिरसाद्रापुष्याशेषाहस्तचित्रास्वात्युराषा-ज्येष्ठाशुक्लाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतमिषरेवतीनामैकचचनान्त चम्, पु-नर्वसुपृथ्वीविशाखाभाद्रपदानां शिवचनान्तत्वम्, वृत्तिनामपथो

च । तस्योक्तार्थवचनविरोध स्पष्ट एव । अस्य काला-होमनाप्रविषयम् जुहुयात्सोपारानात् वचनीयम् ॥

द्विप- (३।२।६१) इति क्विप् । यत्तु—'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इत्यादिना क्विन्—इति मुकुट । तत्र । युजे केवलात्कि-न्विधानात् ॥ (१) ॥ १०॥ अश्व अश्वरूपमस्त्यम्या । इति (५।२।११५) ॥ (२) ॥ १०॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

राधेति ॥ राधोति कार्यमनया । 'राध सविद्धी' (म्या० प० अ०) । 'पुतोथ हल्' (३।३।१०३) इत्यकार । राध-यति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयो । विष्णुकान्तामल्पयोश्च गोपीवेष्यविशेषयो' इति हेम ॥ (१) ॥ १०॥ विशासति । 'शावृ व्याप्ती' (भ्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्वन्दे विशा-खामे पठित्ते' इति हेम ॥ (२) ॥ १०॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्पाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृत । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥ १०॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यनिष्ठी नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातित ॥ (२) ॥ १०॥ (तुप तुद्धौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य-' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपपेक्षत् च । 'तिष्यौ नक्षत्र भेदे सारकौ धान्या च योपिति' ॥ (३) ॥ १०॥ श्रीमि 'पुष्यस्य' ॥

अविष्टया ।

समा धनिष्ठा

(अविष्टयेति ॥) अथन धव । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धि । अथोऽस्त्यसा । मनुप् (५।२।१५४) । अतिसयेन धववती । इष्टम् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लृक्' (५।३।६५) इति मनुपो लृक् ॥ (१) ॥ १०॥ एवमतिसयेन धनवती ॥ (२) ॥ १०॥ सा अविष्टया समेत्सन्धय ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः खियः ॥ २२ ॥

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गी, तस्यैव पादा यास्ताम् । 'सुप्रा-तसुश्व-' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुमीहावच् पद्मावद्य निपातित । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुमीप्रोष्ठपदानाम्-' (१।२।६०) इति नक्षनात्पाक्षिक बहुत्वम् ॥ (१) ॥ १०॥ अर्द्र पद यासा ता । अनारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात-' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातित—इति मुकुट । तत्र । भद्रपदाशब्दस्य तनाप्रहणात् । एतेन—अर्थप्रहणा-द्भद्रपदा—इति खान्युक्तिरपि परास्त्वा ॥ (२) ॥ १०॥ द्वे 'पूर्वं भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

सृगशीर्षं सृगशिरस्तसिन्धेवाप्रहायणी ।

सृगेति ॥ आकृत्या सृगस्य शीर्षमिव शीर्ष-
जडा स्यान्तूकमि
१—हस्तादिरेवायम् । 'महपति' इत्यादि । सिन्धेवादिना
शेषात्—इति मुकुट ॥ (३।२।३) वा ('श

॥३॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपमेदात्क्रीवम् । 'साम्या मृगशिरः स्तुर्मृगशिरा' इति बोधालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥३॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षं हृत्तिजाती मृगः पशुकुरङ्गयो' इति व्याधिः ॥ (२) ॥३॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमास्य वर्षप्रवृत्ते । प्रहायण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । आप्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु- 'आप्रहायण्यश्वत्थादृक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्सायंऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंशुद्भावनिषेधार्थं । तेनाप्रहायणीभार्य इति सिध्यति-इति मुकुटः । तन । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंशुद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीप्विधानार्थम् । नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदात्तत्वात् । नचोदात्तनिवृत्तिस्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥३॥ ग्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निघसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) सुम् । संज्ञायां हुन् (उ० २।३०) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) द्ववाभावः ॥३॥ 'इल्ललाः' इति पाठे तु 'इल्ल स्त्रे क्षेपणे च' (तु० प० से०) । 'सानसिधर्षति-' (उ० ४।१०७) इति बलच् गुणाभावश्च निगल्यते । ('इल्ललास्वारकभेदेऽपील्ललो मत्स्यद्वैल्यो') ॥ (१) ॥३॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पद्मानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

वृहस्पतिः सुराचार्यं गीर्षतिधिपपो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिशखण्डिजः ॥२४॥

वृहस्पतिरित्यादि ॥ वृहतां पति । 'तद्वृहतो-' (वा० ६।१।१५७) इति सुदत्तलोपी ॥३॥ अलुकि 'वृहतां पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥३॥ निरां पति । 'अहरादीना-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः ॥३॥ पक्षे विसर्गोपभ्रान्तीयौ । कस्मादित्वात् (८।३।४८) प-इति केचित् ॥ (३) ॥३॥ प्रशस्ता धिपणाम्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा घृणोति । 'मिश्रया प्रागत्प्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृपेधिप च-' (उ० २।८२) इति क्युः । ('धिपणान्निद्रशाचार्यं धिपणा तु पियां मता') ॥ (४) ॥३॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'कृप्रोहच' (उ० १।२४) इति कृः उधान्तादेशः (रपरः) ।

नमः । 'पञ्चान्वका नक्षत्रम्' इति श्लोके-इति स्वामी ॥ २-सुदयति सद्यु सुमिचन्द्रोकेऽरुषिः सयिना । गीष्पतिरित्याधु-५७-इति सुवृतेनोक्तम् । 'गृप्ये गीर्षतिः, गीः पतिः, गीः पतिः, इति पितृपुंशुत्वात्पुंशुद्भावप्रत्ययन कस्मादिषु पाठरूपनमरि निरस्तम् ॥

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि' इति हेमः ॥ (५) ॥३॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृतसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यान्निद्रशाचार्यं हुमभेदे श-रीरिणि' इति हेमः ॥ (६) ॥३॥ 'अगि गती' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिरा' (उ० ४।२।३६) इत्यमुग्रन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृयु-' (२।४।६५) इति लृक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥३॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पद्म्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्पद्म्या अलृक् ॥३॥ लृरूपसे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥३॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्विः स्मृताधिन्सिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्गतादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिशखण्डिनो जातः । 'पद्मम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥३॥ नव 'वृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशाना भार्गवः कविः ।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतवाच्युक्तः । शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक इति वा ॥ (१) ॥३॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२) ॥३॥ 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कौतुमवस्यमात्या-तुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावस्यके' (३।१।२५) इति ष्यत् । कवेरपत्यम् । 'दुर्वादिभ्यो ष्य' (४।१।५५) इति वा । 'काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः' ॥ (३) ॥३॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशोः कनसिः' (उ० ४।२।३९) । प्रह्लादिलात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदुयानस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥३॥ भृगोरपत्यम् । कप्पण् (४।१।१४) । बहुत्वे तु लृक् (२।४।६५) । भृगव । ('भार्गवः परशुरामे मुषन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्यं भार्गवी तु कृष्णदत्तौमयोः सिव्याम्') ॥ (५) ॥३॥ बवते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कीर्तयति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयो' । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यात्तु योपिति') ॥ (६) ॥३॥ पद् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इत्यर्ति पीनत्वात् 'ऋ गती' (उ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अगि गती' (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१।३४) इत्यारण् । सहाया वन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादुत्सुकामे कुरुण्टके । भवेद्द्वारिका चेक्षुकाण्डे किंशुक-कोरके' ॥ (१) ॥३॥ वीः पृथिव्या जातः । 'पद्मम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो नरकमीमयोः') ॥ (२) ॥३॥ भूमेरपत्यम् । शिवादिलात्

१-नया च रामायणे 'अनात्ताष्टमर्षाश्च आहताय-वृहस्पतिः । दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरुपधीभिस्वीजयत्' इति सुवृटः ॥

(४११११२) अण् । 'भौमो मङ्गलद्वययो' इति हेम ॥
 (३) ॥३॥ श्लोहान्यज्ञान्यम् ॥ (४) ॥३॥ मङ्गा सुत ॥
 (५) ॥३॥ पद्य 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रौहिण्या अपत्यम् । 'वीभ्यो ढक्' (४१११२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वसे रेवतीरमणे बुधे' इति विश्व ॥ (१) ॥३॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । क (३१११३५) (बुधः सौम्ये कर्त्वा) ॥ (२) ॥३॥ सोम इव । सौम्य । 'शात्वादिभ्यो य' (५१३१०३) । तत प्रज्ञायण् (५१४३८) । ('सौम्यः सोमात्मनेऽनुमे मनोहे सोमदेवते । सौम्याः पुनर्भृगशिर शिर स्या' पद्य तारका) ॥ (३) ॥३॥ श्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिदानेश्वरी ।

समाचिति ॥ सूर्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४१११५५) ॥३॥ 'तसोदम्' (४१३१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥३॥ शनैश्चरति पङ्कजात् । अच् (३१११३४) ॥३॥ 'शान्तिसौरिदानेश्वरा' इति रभसाच्छनिरपि ॥३॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पति ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शनेः' ॥

समस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुतुदः ॥ २६ ॥

(सम इति ॥) ताम्यति । 'तसु ङलनां' (दि० प० से०) । असुत् (उ० ४११८९) । 'तसु काहायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमाद । ताम्यतीति विग्रहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसैहिकेया' इति त्रिकाण्डशेषे ॥ पचा यधि (३१११३४) अदन्त पुल्लिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहु' इति पुस्तकाण्डे रत्नयोपामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥३॥ रहति गृहीत्वा खजति चन्द्राकौ । 'रह स्यागे' (भ्या० प० से०) भ्यादि । बाहुलकादुण् । 'रहथ' इत्युण्—इति मुकुटस्य प्रमाद । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥३॥ स्वराकाशे विपरितलक्षणया भाति । 'शामान्या तु' (उ० ३१३२) धुभ्रादि (८१४३९) ॥ (३) ॥३॥ सिहिकेया अपत्यम् । 'सौभ्यो ढक्' (४१११२०) ॥ (४) ॥३॥ विधु तुदति । 'विधुरयोस्तुद' (३१२३५) इति यच् । 'अहर' (६१३१६०) इति सुम् ॥ (५) ॥३॥ पद्य 'राहो' ॥

केतुः ॥ ('केतुनां स्वपताकाविप्रदोरातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥३॥ शिरी । 'शिखी वही यलीवदे चरे केतुमहं हेमे । मयूरे कुण्डे नाभे, शिरावत्खन्यन्त्रिक' इति सामी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुलाश्चित्रशिरण्डिनः ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसर्ष्ये' (२१११५०) इति द्विषु । 'चित्र शिरण्ड्यत्राविशेषोऽस्रपेषाम्' इति श्युलरत्या प्रत्येक सप्तभि चित्रशिरण्डिन । 'मरीचिर-

त्रिरा अत्रि पुरस्य पुलह वतु । चण्डिभेति रासते हेया-
 ध्वित्रशिरण्डिन' ॥ (१) ॥३॥ एवम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥
 राशीनामुद्दयो लक्षं

राशीनामिति ॥ अधुवते व्यामुवन्ति । 'अन्द् व्यस्तां' (स्वा० था० से०) । 'अक्षिपणाप्यो दडागलनां च' (उ० ४११३३) इति ङडागम इणप्रत्ययश्च ॥ (१) ॥३॥ स्याति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्या० प० से०) 'धुव्यभ्यान्त-' (७१११९८) इति कस्येडमार, तस्य नद्य निपातते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विप्रहं प्रदर्श्य 'ओलनी ओलरनी मीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोऽपत्यस्यं मुफुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरुगभावात् । प्रुतेऽर्थासंगतेश्च । अत 'श्रीदितो निग्रयाम्' (७१२१४) 'श्रीदितश्च' (८१२१४५) इति सूत्रयोऽपत्यातो व्यर्थ । 'लक्षं राशुद्दये शैवं सक्तलम्बितयोश्चिपु' ॥ एवम् 'राशुद्दयस्य' ॥

ते तु मेपच्युदाश्चः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशय । मेपच्युदा आदी येषां ते ॥ प्रत्येक एकम् ॥

सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकरा ।

भास्कराहस्कराग्रप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विचस्वत्सत्ताभ्यहरिदभ्योष्णरदमयः ।

चिकर्तनाकमातंण्डमिहिराणपुपणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिमिन्निश्चिन्नभानुविरोचनः ।

विभावसुग्रहपतिस्त्रिचपांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रवि ।

सुरैति ॥ सुचति प्रेरयति कर्मणि लोक् ॥ 'पू प्रेरणे'

(तु० प० से०) । 'सूसुपाणुधिभ्य कन्' (उ० ३१२४) ।

दैन्यादि ॥३॥ शवति । 'द्यु गतौ' (शौन) 'शुल्लिचिमीनां

दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति ऋति शब्ध । 'शूरथाहमते सूर्यं'

इति विश्व । 'सुभते शूरः सूर्यं च दन्त्योऽपि' इत्युष्मि

वेक । शूरयते वा । 'शूर विनामनौ' (तु० आ० से०) ।

अच् (३१११३४) यत्तु—सूते प्रेरयलन्प्रकारम्, इति विप्रहं

प्रदर्श्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोऽपत्यस्यं मुकु-

टेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादृशरुपाभावात् ॥ (१) ॥३॥

सरति । 'द्यु गतौ' (भ्या० प० अ०) । सुवति प्रेरयति क-

र्मणि लोकात्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'रा

जस्यसूर्यं' (३१११३४) इति निपातित । 'सूर्योऽर्कपर्व

—पुंड्रीविद्विभ्य' इति हेमन् न्यायतात् ॥ इद्वन्ते च

प्रयोगे अपि ॥ २—ते राशय 'मेवो बुधोऽथ मिथुनं कर्कट

सिंहकन्यक । तुलाश्च बृधिको धनी मकरः कुम्भमीनकौ' इति

साम्युक्ता हेया ॥ ३—'वाशनी वारुणीभूतसौर्या सौरमारपदम्'

इति दण्डिमवात् । 'कुमुदाकरा इवासोययूरभास' इति वातव-

दत्तारेषाचाल्पुदिरपि—इति मुकुट ॥

।पने वी तद्गर्वापधीमितोः' ॥ (२) ॥ इयति । 'श्वरुक्ष-
पूयन्-' (उ० १।१५५) इति निपातितः । ('अर्यमा
पेवृदवते । तरणी सूर्यभक्त्यायाम्' ॥ (३) ॥ अदितेर-
त्यम् । 'दिलदिला-' (४।१।८५) इति ष्यः । ('आदित्य-
क्षदशार्कयोः') ॥ (४) ॥ द्वादश आत्मनो मूर्तयो यस्य
। (५) ॥ दिवा दिनं करोति । 'दिनाविभा-' (३।२।३१)
ति टः ॥ (६) ॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादिलात्
८।३।४८) भास्कराहस्करौ-इति स्वामी । ('भास्करो
हिसूर्ययोः') ॥ (७) ॥ (८) ॥ तिमिरं यप्राति ।
वन्धेर्धितुधो च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥ (१०)
।* ॥ (११) ॥ भासः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।५४) ।
भास्यान्दीप्ते रवी' ॥ (१२) ॥ विविधं वस्ते आच्छा-
यति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्विप् (३।२।
५६) । विवो रसिमः । विवोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।५४) ।
तसौ मत्स्ये' (१।४।१५) इति भत्वाद्भत्वाभावः । ('विद्य-
वान्विद्युषे सूर्यं तमगर्वा विद्यस्यती' ॥ (१३) ॥* ॥
साश्वा यस्य ॥ (१४) ॥* ॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥* ॥
एणा रमयोऽस्य ॥ (१६) ॥* ॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
शेधर्मेणा यन्नोऽक्षदत्वात् । विरुतयति भक्तरोगान् इति
॥ 'कृती छेदने' (ह० प० से०) । णिजन्ताह्युद् (३।३।
।१३) ॥ (१७) ॥ अर्चयते । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा०
।० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'चञो-' (७।३।५२)
ति कृत्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।
चो. कुः' (८।२।३०) । ('अरो शरि' (८।४।६५) क-
शेषः) । यद्वा 'अर्कं स्तवने' (चु० प० से०) चुरादिः ।
अर्चयते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरज्यन्तानाम्' इति
रिते घञ् । (अर्को इमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्यं विडोऽजति')
'१८) ॥* ॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्धादिः (का० ६।१।
५४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमारवत्' इत्या-
देमन्त्राहीर्षोऽपि 'अयं मार्ताण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधाना-
न्वच्छाणवाच । 'मार्ताण्डः ऋदसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥* ॥
पेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इपिमदि-'
(उ० १।५५) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यवृद्धयो' ॥* ॥
रहेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरयोथाः कालकृ-
पक्षपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥* ॥ कृच्छति ।
अर्थथ' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽन्यकरागेऽङ्गं
उप्यारागेऽसाराथी । नि.शब्दे कपिले कृष्णेदे ना गुणिति
त्रेषु ॥ अरुणातिविपाद्यामामाभिध्रानिहतासु च') ॥ (२१)
॥* ॥ पुष्पाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टी' (भ्या० प० से०) ।
पूष वृद्धी' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वन्धन्-' (उ० १।
१।५५) इति निपातितः ॥ (२२) ॥* ॥ दिवो नगिरिव ॥

(२३) ॥* ॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिवृध्-'
(उ० २।१०२) इत्यादिना तरेतेरनिः । 'तरणिर्युग्मणी पुंस्ति
कुमारीनौकयोः द्वियाम्' ॥ (२४) ॥* ॥ मेयति । 'निमिदा
सेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः'
(उ० ४।१६४) इति कः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्यं
पुंस्ति') ॥ (२५) ॥* ॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभाजुः
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करोऽपि च' ॥ (२६) ॥* ॥ विरोचते ।
'हच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदातेतथ-' (३।२।
१४५) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयऽङ्गैऽमि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥* ॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः
पुमान्सूर्यं हारमेदे च पावके' ॥ (२८) ॥* ॥ प्रहणां
पतिः ॥ (२९) ॥* ॥ त्वियां पतिः । अलङ् ॥ (३०)
॥* ॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥* ॥ भाति ।
'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । ('भानुरंशौ रवीं दिने') ॥
(३२) ॥* ॥ हन्ति । 'वृद्धवदिहनि-' (उ० ३।६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसीकृति । निर्लंभनृपविष्णवकपरमा-
त्मनि मेत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमहदन्तरे । तुरं-
गमप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥* ॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥* ॥ तपति । ल्युः (३।३।१३४) 'तपनोऽहस्करोऽपि स्या-
द्भास्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञायणि (५।४।३८) तापनोऽपि ।
तापयति वा । ल्युः (३।३।१३४) 'तपनस्तापनो रविः
इति ससारावर्तात् ॥ (३५) ॥* ॥ सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु०
प० से०) । तुच् (३।३।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते-इति
स्वामिसुकुटाभ्यामुक्तम् । तत्र । 'खरतिसूतिसूयति-' (७।२।
४४) इतीद्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-
धात्वोरस्योऽस्यते ॥ (३६) ॥* ॥ रुयते, स्तुयते, रयते,
वा । रविः । 'ह शब्दे' (अ० प० से०) । 'हृद् गती'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥
(३७) ॥* ॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥* ॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥
माठरः पिङ्गलो वृण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१
(माठर इति ॥) मजुते मठरः । स एव माठरः ।
'जनैररुध्' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
चिच' (उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः उथान्तादेशः । ततः
प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनिवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा ।
कृष्ण्य् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंस्ति-' (३।
३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प०
से०) । कः (३।३।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-
उगे') ॥ (१) ॥* ॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अशं आयच्-

१—'स्ती ह नावोपधी' इति पाठः ॥ २—मते इत्यनेन
'एरज्यन्तानामिति वचनमनापनम्' इति कैयटोपिताश्रुतिः नृचिता ॥

१—मसरा इवः । तत्र यथा 'मुनौ मिहमे सरसीव शुक्ले'
इत्यनेकार्थैकैरवाकरकांमुदी ॥

(५१२१२७) । पित्रं वर्णं लातीति वा । क० (३१२१३) ॥
 (१) ॥३॥ दण्डोऽस्मात्ति । अच् (५१२१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्युहप्रभेदेष्व-
 श्रेऽर्थात्परं मथि ॥ प्रकाण्डे लघुदे कौणे चतुर्थाप्यवर्गयो ॥'
 (१) ॥३॥ पार्थे इति परिपार्थम् । विभक्त्यर्थेऽन्यथीभाव
 (२१११६) । परिपार्थं वर्तते, इत्यर्थे 'परिसुखं च' (४१४
 २९) इति चकारादक् । सूर्यपार्थस्याना 'भाठरादित्रयाणां'
 एवैवम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूदः फाद्यपिर्नरडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूत ॥ (१) ॥३॥ अरुणो वर्णा-
 ऽस्मात्ति । अच् (५१२१२७) । 'गुण-' (वा० ५१०१४)
 इति मतुपो लुवा ॥ (२) ॥३॥ अविद्यमानादूह यस् ॥
 (३) ॥३॥ नश्यपस्यारपस्यम् । बाह्यादिलात् ॥ (४११९६)
 इन् ॥ (४) ॥३॥ गहडस्याग्रज ॥ (५) ॥३॥ पद्य
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरेपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो रिप्यतेऽनेन । 'विप्लु व्याप्ता'
 (जु० उ० अ०) । घच् (३३११८) । 'परिवेषः स्वाप-
 रिधा परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते ह्य ॥३॥ 'विरा प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्भिर्नि तु तात्त्व्यान्त । 'विशेने परि-
 वेद्याः स्वाङ्गानो सविषमण्डले' इति तात्त्व्यान्ते रभस ॥
 (१) ॥३॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३३११२)
 इति हि । ('परिधिर्मन्थितरो शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥३॥ उपगतं सूर्यसुपसूर्यम् । प्रारिगमास (२१०
 १८) । तात् स्वार्थे कच् (५१३१६७) ॥ (३) ॥३॥ 'मडि
 भूययाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । धृवारिलात् (उ०
 ११०९२) कल्च् ॥ (४) ॥३॥ 'मण्डले परिवेषथ परिधि-
 थोगमूर्धकम्' इति भाष्ये ॥ चकारि 'चन्द्रसूर्ययोदृत्पा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽमसूर्यसांशुगभस्तिपृष्णिपृष्णयः ।

भाजु- करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्द्विधाधितिः स्त्रियां ३३
 किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विज्ञेते' (तु० प० से०) ।
 'कृपृष्णि-' (उ० २१८१) इति क्यु ॥ (१) ॥३॥ यमरित
 रता अस्मिन् । 'वय निक्तम्' (भ्वा० प० अ०) । 'रतासि
 तसि' (उ० २११२) इति ख । यकारिलात् । (६१११५)
 घेप्रगातरम् । 'न रपर-' (६१३११०) इति न षच् ।
 ('उच्चो एवे च किरणेऽप्युच्चान्शुपक्षिप्रयो') ॥ (२)

॥३॥ विनीते । 'माड ऊतो मय च' (उ० ५१२१५) इत्यु-
 खप्रलयो मयादेश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनभो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-'
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोको गत्यर्थे । अच् (३११
 १३४) । शृपोदरादि (६१३१०९) इति मुकुट परास्त् ।
 धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । शृपोदरादिलात्प्रथमम्
 निर्मुहत्वाच्च । ('मयूयः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥३॥ अशयति । 'अश विभाजने'
 चुरादि । शृगप्यादित्वात् (उ० ११३७) कृ । 'अंशुर्लङ्के
 र्वां रदमौ' इति विश्व । 'अंशुः सूत्रादिसूत्रासो किरणे
 चण्डदीपितौ' ॥ (४) ॥३॥ गम्पते । 'अन्त्राप्ति' (वा०
 ३१०४८) इति ट । गो श्रेयवर्ग । तं पभस्ति दीपयति ॥
 गभस्ति । 'भस भस्तेनदीप्त्यो' (जु० प० से०) । जुहो-
 ल्यादि । 'किचूर्का च-' (३३११७४) इति किच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भस्तेनदीप्त्यो' । 'वसेत्ति'
 (उ० ४११८०) इति बाहुलवात्तिप्रत्यय । शृपोदरादिलात्
 (६१३१०९) गगनभागलोप - इति मुकुटकृतं द्विष्टकल्पनम-
 नुरादेयम् । भसतीति विष्णोर्कधातोर्हप्यस्यल प्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्नाहायो तु योपिति') ॥ (५)
 ॥३॥ जिघत्ति । 'घृ क्षरणदीप्त्यो' (जु० प० अ०) जुहो-
 ल्यादि । 'उन्द्रसस्यापि भाषाया प्रयोग-इति श्राय । वस्तु-
 तस्तु परति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) न्यादि ।
 'पृष्णिपृष्णि-' (उ० ४१०२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-
 तित । ('पृष्णिः पुनः । अगुज्वालातरङ्गपु') ॥ (६) ॥३॥
 पृष्णोति । 'विष्टरा प्रागतभ्ये' (स्वा० प० से०) । 'पृष्णि-
 पृष्णिभ्यां कित्' इति नि षिच्-इति मुट्ट । तस्य । तादा
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलवात्ति, गुणाभावश्च ॥
 'पृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'शु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'पृष्णिभ्यां कित्' (उ० ४१०९) इति नि षिच् ॥३॥
 'पृष्णिः' इत्येके पेट्ट । ('पृष्ण संपन्नने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सारतो गुणाभावाच्च 'पृष्णिपृष्णि-' (उ० ४१५२) इति
 निपातित । परेति । 'पृष्ण सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥३॥ भाति । भाजु ॥ (८) ॥३॥ कीर्यते । 'कृ विज्ञेते'
 (तु० प० से०) । 'करोरप्' (३३३५७) । ('करो कर्षोपले रसौ
 पाणौ प्रत्यालुपुञ्चयो') ॥ (९) ॥३॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'मृकमिध्यामीचि' (उ० ४१००) शीपुसाधिकारे- 'पृष्णि-
 मर्मिनीचय' इति चिन्नासुरागमम् । 'द्वयोर्मरीचि किरणो
 भाजुश्च कर पदम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिचिपुनि
 भेदे ना ममन्तावनपुगमम्' ॥ (१०) ॥३॥ दीर्घाति दीप्यते ।
 दीर्घात् 'दासिदेवनयो' (य० आ० से०) किच् (३३३१७४) ।
 'पितुर्-' (अ० ११९) इतीतिपेयस्तु न । 'अमहादीनाम्'

१-भाष्ये 'अमहादीनाम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिचिपुनि भेदे ना ममन्तावनपुगमम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिचिपुनि भेदे ना ममन्तावनपुगमम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिचिपुनि भेदे ना ममन्तावनपुगमम्' इति शब्दार्णव ।

१-भाष्ये 'अमहादीनाम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिचिपुनि भेदे ना ममन्तावनपुगमम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिचिपुनि भेदे ना ममन्तावनपुगमम्' इति शब्दार्णव । 'मरीचिचिपुनि भेदे ना ममन्तावनपुगमम्' इति शब्दार्णव ।

इति वार्तिकत् । 'वीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलो-
पः । अयं क्रियामेव । 'दीधितिः क्रियाम्' इति लिङ्गासु-
शासनात् । काकाक्षिगोलरुन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र क्रिया-
मिति संचक्ष्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कि-
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभारुग्मुचिस्त्विद्भूभाभाश्छचियुतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतथोपसर्गं' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीर्घा' (भ्वा० आ०
से०) । क्त् (३।२।१७८) । 'रुकू शोभाकिरणेच्छासु' ॥
(२) ॥*॥ 'इगुपधारिकत्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचि-
दीर्घा च शोभायामभिवृद्धामिलापयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेप-
ति । 'त्विप दीर्घा' (भ्वा० उ० से०) । क्त् (३।२।१७८) ।
'त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि' ॥
(४) ॥*॥ 'भा दीर्घा' (अ० प० से०) । दशिप्रहणात्
(वा० ३।२।१०१) डः । टाप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृती
दीर्घा क्रियां भाः किरणे घूर्ता' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा
क्त् (३।२।१७८) । आवन्तलभाभावान् सुलोपादिः । भाः ।
विश्वपाचत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) ।
क्त् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ('भाः प्रभाये नयूले
च') ॥ (६) ॥*॥ छपति छिनत्ति वा तमः । 'कृविष्ट्वि-
च्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्त्प्रन्तो निपातितः ॥ (७)
॥*॥ 'द्युत दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) दोततेऽनया । 'इगु-
पधारिकत्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यते-
ऽनया । 'दीपी दीर्घा' (दि० आ० से०) । 'क्त्प्रवादिभ्यः'
(वा० ३।३।१४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीर्घा' (भ्वा० आ० से०) ।
रोचतेऽनेन । 'आर्चिद्युचि-' (उ० २।१०८) इति इति ॥
(१०) ॥*॥ 'इद्युचिर् प्रतीभावे' । (दि० उ० से०) ।
शुच्यति प्रतीभवत्यनेन । इतिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३३ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशोद्योतामिति भावे (३।३।१८)
कल्पे (३।३।१९) वा घनन्ती । ('प्रकाशः स्फुटहागयोः ।
उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु
पचायन्नतः ॥ (३) ॥*॥ प्राप्ति 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कचोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईपदुष्णं कोष्णम् । 'ईपदर्थं च' (६।
३।१०५) इति क्त्प्रदेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कचं कोष्णं' (६।३।
१०७) इति कोः क्त्प्रदेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशः ॥ (४)
॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे शीवाः ।

गुणिनि विरोप्यनिप्राः ॥ चत्वारि 'ईपदुष्णस्य' ॥
तिग्मं तीक्ष्णं चरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निदाने' (तु० प०
से०) । 'युजिह्वतिजां कुश' (उ० १।१।४६) इति मक् क-
वर्गन्तान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेदीर्घं' (उ० ३।१८)
इति रुक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे निपलोहा-
जिमुष्के । क्लीबं यथाप्रके पुंसि तिग्मार्थत्वानिगोत्रियु' ॥ (२)
॥*॥ खमिन्द्रियं खलमिभवति । 'ख दाने' (अ० प०
अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं ख्यतीक्ष्णधर्मयोः । गदने-
ऽश्री देवताडे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु,
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽपिः इत्यादावुप-
चारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्त्वस्याम् । अर्थाभायच्
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इये प्रतिकृती'
(५।३।६६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥
इति दिग्दर्शनचिचरणम् ॥

कालो दिद्योऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्पते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्,
इति वा । ष्यन्तात्पचायच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यो
महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिद्योति । 'दिद्यो
अतिसंज्ञे' (तु० उ० अ०) । 'किचूर्णां च संज्ञायाम्' (३।
३।१७४) इति कः । 'दिद्युं दैवे पुमान्शाले' ॥ (२) ॥*॥
नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्पाहन एह च'
(उ० ४।२।२४) इत्यमुन्, एहादेशः । सौ 'कटुदानम्'-
(७।१।९४) इत्यनङ् । 'तमाशुदवि' (६।३।७४) इति वृद् ।
सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सन्धय एति । 'इण् गर्ता' (अ० प०
अ०) पचायच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषा-
संपदोः कालस्यविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावमरेण च ॥
क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्य-
कालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्ये

(अथेति ॥) पक्षम् मूलम् । 'पक्षाति' (५।०।२५)
'सर्वेणोऽक्षिप्रयोत्' (वा० ४।१।४५) इति दीर्घि तु प-
क्षती । 'पक्षतिस्तु भवेपक्षमूले च प्रतिपत्तिर्भा' ॥ (१)
॥*॥ प्रतिपद्यते उपब्रम्यतेऽनया मागादिः । संयदादिवाद्
(वा० ३।३।१०८) क्त् । दान्ता । 'प्रतिपत्त्यां निर्धा मती'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तियेः' ॥

तदाद्यास्तिभयो द्योः ॥ ६ ॥

(तदाद्या इति ॥) मा प्रतिपद् धाया दायां दाः ।

१-पचायन्नत इत्युपर 'तनो प च' इति धोषा इत्यति
पाठः ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । क० (३।२।३) ॥
 (१) ॥-॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यहृप्रभेदेव
 श्रेऽर्णानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लघुडेकोणे चतुर्षोपायवर्गयो' ॥
 (१) ॥-॥ पार्थे इति परिपार्थम् । विभक्तयर्थेऽव्ययीभाव
 (२।१।६) । परिपार्थं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुख च' (४।४।
 २९) इति चवारादकम् । सूर्यपार्थस्याना 'भाठरादित्रयाणां'
 एषैकम् ॥

सूर्यस्तोऽरणोऽनूरुः काश्यपिर्गर्हडाप्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूत ॥ (१) ॥-॥ अरणो वर्णो
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मनुष्यो लुगवा ॥ (२) ॥-॥ अविद्यमानानूरु यस्य ॥
 (३) ॥-॥ वदयपस्वापस्यम् । बाह्यादित्वात् ॥ (४।१।९६)
 इच् ॥ (८) ॥-॥ गहडस्याप्रज ॥ (५) ॥-॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यः क्रमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विषृट् व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्वात्प
 रिषी परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रट् ॥-॥ 'विश प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्धनि तु तालब्यान्त । 'येष्टने परि-
 वेशः स्वाङ्गानो सविधमण्डले' इति तालब्यान्ते रभस ॥
 (१) ॥-॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।१२)
 इति क्ति । ('परिधिर्यज्ञियतरो शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥-॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमाप्त (२।२।
 १८) । तत् स्वार्थे कञ् (५।३।९७) ॥ (३) ॥-॥ 'मण्डि
 भूपायाम्' (भ्या० प० से०) मन्दति । घृणादित्वात् (उ०
 १।१०६) इलच् ॥ (४) ॥-॥ 'मण्डले परिवेशश्च परिधि
 धोपसूर्यकम्' इति भाणुरि ॥ अत्रकारे 'चन्द्रसूर्ययोस्तपा-
 ताद्रिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽक्षमयूस्वांगमस्ति घृणिघृष्णयः ।

मानुः करो मरीचिः खीमुपसयोर्दधिधितिः स्त्रियां ३३
 किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृष्टि-' (उ० २।८१) इति घृणु ॥ (१) ॥-॥ वसन्ति
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासने' (भ्या० प० अ०) । 'रसावि
 तधि' (उ० २।१३) इति रक् । यज्ञादित्वात् । (६।१।१५)
 सप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न परवम् ।
 ('उच्चो घृषे च किरणेऽप्युस्त्राउत्सुपविनयो') ॥ (२)

१-अश्वमेधो षष्ठादश नामा नैर्णारपरिवारका । कमी-
 र्त् । 'तत्र शक्रे वासवार्थे ८०शालयो दण्डनायकः । बह्वस्तु द-
 क्षिणे पार्थे विक्षेपो वाननश्च स ॥ यमेऽपि दक्षिणे पार्थे अवे-
 ध्माठरसदृशा । एवम-य गृहहरादुत्तरादय । तेषु प्राधा-वाप्र
 षोक्ता ।' इति श्वामिमुद्रणे ॥

॥-॥ मिमीते । 'भाट ऊखो मय च' (उ० ५।२९) इत्यू-
 रप्रलयो भयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-
 रति गच्छति । 'भा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउक्ति-'
 (भ्या० प० से०) इति दण्डकोषो गत्यर्थे । अच् (३।१।
 १२४) । घृणोदरादि (६।३।१०९) इति मुकुट परास ।
 धातुसमुदायात्प्रलयानामविधानात् । घृणोदरादित्वात्प्रयण्य
 निर्मूलत्वाच्च । ('भयूरः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥-॥ अशयति । 'अश विभाजने'
 सुरादि । मृग्यादित्वात् (उ० १।२७) इ । 'अंशुर्लेशो
 र्वा रदमी' इति विध । 'अंशुः मृनादिभूक्ष्मादौ किरणे
 षण्डेऽधिर्था' ॥ (४) ॥-॥ गमयते । 'अन्यापि' (वा०
 ३।२।४८) इति ङ । गो श्रेयवर्ग । त वमन्ति दीपयति ॥
 गमस्ति । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादि । 'किञ्चो च-' (३।३।१७४) इति किच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो' । 'वसेत्ति'
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्प्रिलय । घृणोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) गगनमालोप - इति मुकुटकृत ऋडवत्पनम-
 सुपादेयम् । भसतीति विश्वोक्तधातोर्हान्यसर्गं प्रामादिकम् ।
 ('गमस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहाया तु योषिति') ॥ (५)
 ॥-॥ विषाते । 'घृ क्षरणदीप्त्यो' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादि । छन्दसस्यापि भाषाया प्रयोग -इति प्राघ । वस्तु/
 तस्तु परति । 'घृ सेचने' (भ्या० प० अ०) भ्यादि ।
 'घृणिघृष्ण-' (उ० ४।५२) इति निप्रलयो गुणाभावश्च निष्प-
 तित । ('घृणिः पुनः । अनुज्वालातरत्रेणु') ॥ (६) ॥-॥
 घृष्णोति । 'विष्णु प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृषि-
 ष्टिभ्या कित्' इति नि रिच-इति मुकुट । तत्र । तादृश-
 सूत्रभावात् । अतो बाहुलकात्, गुणाभावश्च ॥ ॥
 'घृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्या० प० से०) ।
 'घृषिभ्या कित्' (उ० ४।४९) इति नि पिच ॥-॥
 'घृष्णिः' इत्येके पेठु । 'सृष्टा ससर्दने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य मलोपो गुणाभावाच्च 'घृष्णिघृष्णि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातित । पर्यति । 'घृषु सेचने' (भ्या० प० से०) वा ॥
 (७) ॥-॥ भाति । भातु ॥ (८) ॥-॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
 (तु० प० से०) । 'श्रुदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षोपले रदमी
 पाणौ प्रलयमधुपृष्णयो') ॥ (९) ॥-॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'स्रवणिभ्यामीधि' (उ० ४।७०) खीमुकाधिकारे- 'घृष्टि-
 मसिमरीचय' इति लिङ्गात्प्रासम् । 'द्वयोर्मरीचि किरणो
 भावह्वय कर पदम्' इति ध्वनार्णव । 'मरीचिमुनि-
 भेदे ना गमन्ताचनपुत्रकम्' ॥ (१०) ॥-॥ दीपोते दीप्यते ।
 दीधीट् दासिदेवतयो' (अ० आ० से०) किच् (३।३।१७४) ।
 'निपुन-' (७।२।९) इतीगिनेपस्तु न । 'अयहादीनाम्'

१-तालयान 'अधोऽनुग्रह भयारे करे महीपपीनष्टक-
 र्त्तुमे गुभे' इति आनरीहरणे यमरादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकत् । 'धीवर्णयोः-' (७४५३) इतीमारलो-
पः । अयं त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गा-
धायनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र त्रिया-
मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'कि-
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभासमुच्चिस्त्वह्माभासद्विव्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिर्भे ह्यीये

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतथोपसर्गं' (३१११३६)
इति कः ॥ (१) ॥ ॥ रोचते । 'रुच दीप्ता' (भ्वा० आ०
से०) । क्त् (३१२१७८) । 'रुक् शोभाकिरणेच्छासु' ॥
(२) ॥ ॥ 'इगुपधात्कित्' (उ० ४१२२०) इतीन् । 'रुचि-
दांसी च शोभायामभिव्यक्तामिलापयोः' ॥ (३) ॥ ॥ 'र्येप-
ति । 'रिप दीप्ता' (भ्वा० उ० से०) । क्त् (३१२१७८) ।
'रिचिद् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि' ॥
(४) ॥ ॥ 'भा दीप्ता' (भ० प० से०) । दृशिप्रहणात्
(वा० ३१२१०१) उः । टाप् (४११४) । 'भा मुब्यलंकृता
दीप्ता स्त्रियां भाः किरणे घृता' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा
क्त् (३१२१७८) । आयन्तलाभावात् सुलोपादिः । भाः ।
विशेषात्त् ॥ (५) ॥ ॥ 'भास दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) ।
क्त् (३१२१७७) । भाः, भासी । ('भाः प्रभाये मयूले
च') ॥ (६) ॥ ॥ छयति छिनत्ति वा तमः । 'कृविष्ट्वि-
च्छवि-' (उ० ४१५६) इति किरन्तो निपातितः ॥ (७)
॥ ॥ 'युत दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) योततेऽनया । 'इगु-
पधात्कित्' (उ० ४१२२०) इतीन् ॥ (८) ॥ ॥ दीप्यते-
नया । 'दीपी दीप्ता' (दि० आ० से०) । 'किन्नाशदिभ्यः'
(वा० ३१३१४) ॥ (९) ॥ ॥ 'रुच दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) ।
रोचतेऽनेन । 'अर्चिश्चुचि-' (उ० २१९०८) इति इति ॥
(१०) ॥ ॥ 'ईशुचिद् प्रतीभावे' । (दि० उ० से०) ।
शुच्यति प्रतीभवत्यनेन । इति ॥ (११) ॥ ॥ एकादश
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशयोताविति भावे (३१३१८)
करणे (३१३१९) वा घनन्ती । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः ।
उल्लोतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ आतपस्य
पचायन्तः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कपोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईपदुष्णं कोष्णम् । 'ईपदर्थं च' (६१
३१९०५) इति वादेशः ॥ (१) ॥ ॥ 'कवं चोष्णे' (६१३१
९०७) इति को. कवादेशः ॥ (२) ॥ ॥ कदादेशश्च ॥ (४)
॥ ॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥ ॥ एते गुणे ह्यीयाः ।

गुणिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईपदुष्णस्य' ॥
तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निदाने' (सु० प०
से०) । 'युजिश्चित्तिजां कुथ' (उ० १११४६) इति मक् क-
वर्गधान्तादेशः ॥ (१) ॥ ॥ 'तिजेर्दावैध' (उ० ३१९८)
इति स्रक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं मासुद्रलवणे विषलोहा-
जिसुष्णके । ह्यीवं यवामके सुंभि तिग्मार्थैरामिनोस्त्रिषु' ॥ (२)
॥ ॥ समिन्द्रियं रात्रिमिभवति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । कः (३१२१२) । 'खरं स्यातीक्ष्णधर्मयोः । गर्दभे-
ऽर्धा देवताये' ॥ (३) ॥ ॥ तद्वत्-गुणे ह्यीयम्, तद्वति त्रिषु,
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽपिः इत्यादावुप-
चारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मदीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्त्वस्याम् । अर्थावाच्य-
(५१२१२७) ॥ (१) ॥ ॥ मरीचिरेव । 'इवे प्रतिष्ठती'
(५१३१६) इति कम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥
इति दिग्बर्गविधरणम् ॥

कालो द्विष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्पते । 'कल संख्यानं शब्दे च' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घम् (३१३१९) कालयति सर्वम्,
इति वा । ष्यन्तात्पचायच् (३१११३४) । 'कालो मृत्यौ
महाकाले समये समकृष्णयोः' ॥ (१) ॥ ॥ दिशति । 'दिस
अतिसर्जने' (सु० उ० अ०) । 'किचत्तौ च संज्ञायाम्' (३१
३१७७४) इति क्त् । 'द्विष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥ ॥
नाहन्ति नागच्छति, नाहन्त्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च'
(उ० ४१२२४) इत्यसुन्, एहादिशब्ध । सी 'ऋदुशनस्'-
(५१३१३४) इत्यसुन् । 'तस्मात्तुडचि' (६१३१७४) इति तुट् ।
सान्तः ॥ (३) ॥ ॥ सम्पन् एति । 'इण् गती' (अ० प०
अ०) पचायच् (३१११३४) । ('समयः शपथे भाषा-
संपदोः कालसविदोः । निदान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥
कियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'सामान्य-
कालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पधाति.' (५१२१२५)
'सर्वतोऽकिन्नाशयत्-' (वा० ४११४५) इति ङीप् तु प-
क्षती । 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिर्था' ॥ (१)
॥ ॥ प्रतिपद्यते उपकम्प्यतेऽनया सामाधिः । संपदादिरवान्
(वा० ३१३१०८) क्त् । दान्ता । 'प्रतिपत्त्री निर्वी मती'
॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आया यासां वाः ।

१-पचायन्त इत्युत्तर 'घनो घ च' इति धो वा इत्यपि
पाठः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशयौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पक्षदशयौ पूर्णिनामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णंति ॥ पूर्णां मासोऽस्याम् । बहुमीही कृते स्वार्थेऽण् ।
प्रज्ञादे. (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी'
(४।३।२१) इति निर्दशाद्वा । यद्वा माथन्द्र । पूर्णां सा
पूर्णिमा । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्टपदाद्वन्' (४।२।३५)
इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णिमासादन' उपसह्या
नादण् । ('पौर्णमासः पुमान्द्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमानिधिः') ॥
(१) ॥३॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्त
(३।३।११४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्धृता पूर्णिमा ।
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्धृतम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)
टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ द्वे 'पूर्णिमायाः' ॥

कलाहीने सातुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योक्तकलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमति । क्तिच् (३।३।१७४) । 'अया
नुमतिरनेन्दुपूर्णिमातुशयोरपि' ॥ (१) ॥३॥ एक 'सातु-
मत्याः' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कुदाघारा' (उ० ३।४०) इति क
बाहुल्यभाक्त्वात् । 'राका न्यन्तरे कच्छां नवजातरज त्रि-
याम् । सपूर्णैन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'राकायाः' ॥
अमावास्या स्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्कौ । 'अमा-
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृज्याभाव-
श्च निपात्यते ॥३॥ नामैकदेशे नामप्रहणात् 'अमा' अपि
॥३॥ वसतेरिन्द्रप्रत्यये (उ० ४।११८) ततो दीपि (ग० ४।
१।४५) अमावसी ॥३॥ 'इणजादिभ्य' (वा० ३।३।१०८)
इतीमि अमावासी ॥३॥ 'मसौ परिणामे' (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यत् परिच्छिन्नोऽस्या मासम् ।
अमागासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥३॥ अमानसी । इन्
(उ० ४।११८) ॥३॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति
रमसः । अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी'
इति शब्दाप्यं ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ दशरते शरिणे ।
'सुंति सहायाम्' (३।३।११८) इति घ । 'पक्षान्तेऽयौ
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥३॥ सूर्येन्दु संगच्छ
तोऽस्मिन् । घ (३।३।११८) ॥ (४) ॥३॥ चलारि 'दर्शस्य' ॥
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्विधयोगाद्दृष्टचन्द्रा राती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मी । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । श्रोत्रादिवात् (५।२।११६) इति । सिनी
वर्तते धारयति । 'वर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'त्रिया पुं-
वन्'—(६।३।३४) इति न पुंत्वम् । 'सज्ञापूर्ण्योथ' (६।
३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुट । तत्र । सिनीवालीत्यत्र
सामानाधिकरण्याभावात्, असज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्फ-
रत्वात् । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालात्पान्—इति तेन
विग्रहीतम् । तदपि न । धारित्वस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-
प्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी तिता बालास्त्वस्याम्—इत्याह ।
तन । पुत्रद्वारप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-
दुर्गयो स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सिनीवालयाः' ॥
सा नष्टेन्दुकला कुहः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगात्तद्वचन्द्रकला सा अमा इह ।
कुहयति । 'कुह विस्वापने' (बु० उ० से०) नुरादि । 'वृत्ति-
शब्धो कृ' (उ० १।११) इति कृप्रत्ययो बाहुल्यकारिहापि
॥३॥ मृग्यव्यादित्वाद्भ्रसोऽवीत्यने । पेन्द्ररज्जुकुहुसरयुत्तु-
करेणव स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥३॥ 'कुहः स्त्री कोकि-
लालापनष्टेन्दुकलदर्शयो' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कुहाः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज रागे' (आ०
उ० अ०) । 'हलथ' (३।३।१३१) इति घञ् । 'पञि च
भावकरणयो' (६।४।२७) इति नलोप । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्याद्वाहुप्रारतेऽर्कचन्द्रयो ।
दुर्गये ग्रहकालेले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥३॥ ग्रहणं
ग्रह 'ग्रहदृष्ट'—(३।३।५८) इत्यप । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्ग्रहप्र-
हणेषु रणोपमे । सूर्योदौ पूतनादौ च संहिकेयोपरागयो'
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूणि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरको द्वौ

(राहिति ॥) 'उपप्लवः संहिकेये विग्रहोत्पत्तयोरपि' ।
राहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति समाध ॥
(१) ॥३॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्त (३।३।१०२।४।७०) ।
'उपरको व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययो' ॥ (२) ॥३॥ इमौ
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अभ्युत्पत्त उपहितः ।

(अभ्युत्पत्त इति ॥) ओमेदपतनम् उत्पत्तो वैकृतम् ॥
(१) ॥३॥ उप आसन्नम् आहितं फल यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पत्ते पुमानोरपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'आका-
शादिष्वत्रिधिकारस्य' ॥

१—हेमनेदिन्योरपि—अनुग्रह इति पाठो दृश्यते । स्यात्वात्
पानेकार्थेरेत्वात्तर्कौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसारे ग्रहशब्द सत्यभा-
माया भावाशब्दस्य' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अवि घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रसादाद्य । तद्वन्तौ । मत्तुप् (५।२।१४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तदात्तः । 'अव रक्षणे' (भ्या० प० से०) । 'जृप्ति-शिव्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलनादवतेरपि झच् । 'शोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्धादिः (वा० ६।१।१४) । रविशशिर्ना पुष्पवन्ताऽप्यौ इति नाम-माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-दन्तौ पुष्पवन्तापेरोक्त्या शशिभास्वरौ' । 'पुष्पदन्तौ च चन्द्रार्कविकीर्णौ' इति हैमतः 'पुष्पैदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥

(१) ॥ २ ॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लघुः प्रोक्तो निमेषस्तु लघ्व-यम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते । 'हनि कुपि~' (उ० २।२) इति कथञ् । 'काष्ठा दासहरिद्रायां कालमानप्रकल्पयोः । स्यादिति स्थानमात्रे च 'काष्ठमाह्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत्तु ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति । कल संख्याने (उ० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला स्यात्कालशिल्पयोः' ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'क-लायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षुण् हिसायाम्' (त० उ० से०) । अच (३।१।१३४) । 'क्षणाः पूर्वा-त्तवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'क्षणास्य' ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुडां कौटिल्ये' (भ्या० प० से०) । बाहुलकात् 'अङ्गिष्ठसि~' (उ० ३।८९)

१—'देवतादन्दे च' (६।३।२६) इति जानञ् । तत्र 'आ-नृत्तो दन्दे' (६।३।२५) इत्यतो दन्दमन्त्रेऽनुवर्तमाने पुनर्द-न्दमन्त्रेण वेदलोकसञ्चरितदन्दस्य प्रथमात् । अस्य तु दन्दस्या-तथात्वात् । अत एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति पटल-पर्यट—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक्ष परणीपरशिखरसितपु-ष्पव-ताभ्याम्' इत्याश्विनमश्विनमदन्तवदर्थेनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकारकौमुवा भ्याख्यातं च । पुष्पे इव पुष्पे-दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'वि-श्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमाः' इति ॥

इति को मुद्रागमश्च । 'राश्रोपः' (६।४।२९) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोष्मैर्हार्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-हारः । 'अह.सर्वकदेश~' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति वि-ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्र~' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अह.पूर्वात्रानिशाब्दाभेदं एवाश्विधा-नात् । 'गगरात्रवद्च्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-ख्याव्याप्येदरेप्यश्विधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् यदपि-समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्-इत्युक्तम् । तदपि न । समा-हारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुं-स्त्वविधानात् । यदपि—यामनलिङ्गात्रुसासने 'द्विगुरपि पा-त्रायदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्रा-क्संख्ययाग्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्षयते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्या०, उ० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) 'पक्षौ मासार्थके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वल्ले सत्सिंहहाययोः ॥ चुङ्गीरन्त्रे पतत्रे च राजकुञ्जपा-श्वयोः' ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाघिति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसङ्घः ॥ (१) ॥ २ ॥ कृष्णप-क्षोऽपरसङ्घः ॥ (१) ॥ २ ॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति वा ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

द्वायिति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्च~' (उ० १। ७२) इति तु । वात् किरत्यम् । ('ऋतुः क्लृप्तुमुने मासि वसन्तादीपुधारयोः') ॥ २ ॥ मार्गादीनां युगेहमन्तादीन्वृत्तं वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वायिति ॥ (१) ॥ २ ॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अर्धर्षणा दन्दायं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥ २—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पद्य' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः ।

(नैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्शेऽनेन । स्युट् (३।३। ११७) । यत्तु—'अयतेऽर्शेऽनेन' इति विग्रह 'श्ण् गर्ता' (अ० प० अ०) इति धातोर्हपन्थसर्ग-मुकुटेन कृतम् । तद-सगतम् । इति सष्टमेव । 'अयने' पथि, भानोरप्युदग्दक्षि-णतो गर्ता' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अयनस्य' ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणाकस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सर-इति व-क्तव्ये 'अवत्स' इति ग्रहणं चान्द्रव्यव्याप्यधर्मम् । पश्चादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयने तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥३॥ 'अयनद्वयस्य' एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यासिन् । 'वसेथ' (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । 'स. सार्धंभातुके' (७।४।१९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेते ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अनुर-'
(५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुल्यमेवावच्छिद्ये । विषु साम्येऽप्ययम् । ततो मनुर् (५।२। १४) । 'घज्ञायाम्' (८।२।११) इति वक्तव्यम् ॥ (१) ॥३॥ 'वत्सरणेऽन्यत्राणि' (५।२.१०९) इत्युक्तेर्वै । तेन विषु-धम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे योपा-ल्लितः ॥३॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वह् । तदस्यास्तीति विग्रहे 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चात्तसंधेः' (५। २।१००) इति पामाशन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्यय । णत्वम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'समरात्रिन्दिवकालस्य' ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्गं आप्रहायणिकार्थं सः ॥ १४ ॥

(मार्गेशि ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । 'नक्षत्रेण युक्ता काल' (४।२।३) इत्यण् । 'अन्वि शीर्षे' (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यासिन्मासे । 'सासिन्पौर्णमासी' (४।२। २१) इत्यण् । एतेन 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माध्याधैवमेकादशपरं' इति वृत्तिपट्टमार्गं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥३॥ यद्वत् 'यह मर्षणे' (श्रू० उ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९) तावत् । ('सहो यले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः') ॥२॥ पञ्चायज-न्तोऽपि । 'मार्गं सहः सहा' इति दग्दर्गव ॥ (२) ॥३॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । 'मृगशिरा मृगाः' इति रू-कोप । तस्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सासिन्पथि । ('मार्गो मृगमेवे मासे सौम्यर्शेऽन्वेपणे पथि') ॥ (३) ॥३॥ आप्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यासिन् । 'आप्रहायण्यश्रवाद्' (४। २।२२) ॥३॥ ज्योतस्मादिरवात् (वा० ५।२।१०३) अपि 'आप्रहायणः' शर्पति पुरयोत्तमः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'मार्गशीर्षस्य' ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यासिन् । 'नक्षत्रेण-' (४।२।३) इत्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः' (वा० ६।४।१५९) डीप् (४।१।१५) ततः 'सासिन् (४।२।२१) इत्यण् । ('पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु मह-युद्धयोः') ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ सहस्रि यले साधुः । 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पौषस्य' ॥

तथा माघे

(तथा इति ॥) तपन्त्यासिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः 'तपो लोशान्तरेऽपि च । चान्द्रायणार्दा धर्मे च पु-माय् विशिरमापयो' ॥ (१) ॥३॥ मघया युक्ता पौर्णमा-स्यासिन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'माघमासस्य' ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । 'फल निष्पत्तौ' (न्वा० प० से०) 'फलेयुक्च' (उ० ३।५६) इत्युत्तम् युग्म-गमथ । 'फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फाल्गुनी स्यता' इति पौषपौर्णानन्दः ॥३॥ प्रज्ञापणि (५।४।३८) । वृद्धि (७।२। ११७) 'फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा' इति धरणि ॥३॥ फल्गुनीमित्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सासिन्पथि फाल्गुन फाल्गुनिकम् । 'फाल्गुनस्तु युजाकेऽपि नदीजाडुनभूरुहे । तपस्यसहस्रात् तपपूर्णिमायां तु फाल्गुनी' । 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (४।२।२३) इति ठक् । पश्चेऽण् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ तपसि साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ') ॥ (२) ॥३॥ त्रीणि 'फाल्गुनमासस्य' ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यासिन् । अण्-ठक् (४।२।३३) । 'चैत्रं सृते देवकुले ना भूयन्मासभे-दयो' (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ मध्यते एतं मधु । 'मन शाने' (दि० आ० अ०) । 'कठिपादि-' (उ० १।१८) इ-त्युपधान्तादेशः । 'मधु उपरसे शंभे मधे ना तु मधुऽमे । वसन्तर्द्वेषभिर्धने-स्वामीवन्त्या तु योषिति' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'चैत्रस्य' ॥

धैशाखे माघघो राघः

(धैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यासि-

प्रलि । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्वानेऽपि') ॥ (१) ॥ ॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्न च' (४।४।१२९) इति जः ॥ (२) ॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्येष्ठ शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्डनेन त्र्यष्टः ॥ ॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यस्त्वाद्बुध्यभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोथिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्यादप्रजे श्रेष्ठे मासभेदादित्यद्वयोः । ज्येष्ठा भे गृहगोथिकायाम्') ॥ (१) ॥ ॥ विरहिणः शोचन्त्वस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'कृष्णेन्द्र-' (उ० ३।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भागवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽङ्गिहग्मिदोः स्त्रीवम्' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आपादे
(शुचिरिति ॥) भवमिति शुचेः पुंस्त्वामित्यर्थयम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इयुषभक्ति' (उ० ४।१२०) इतीन् क्रिञ् ॥ (१) ॥ ॥ अपाटया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आपाटो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' । 'आपाटाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अपाटक' अपि । आर्यान्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसेहयो' (उ० ३।३९) । 'स्वादापाटे त्वपाटकः' इति शब्दाणव. ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'आपाटस्य' ॥

श्रावणे तु सारन्नमाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्कक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयो' इति रभस । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लवविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लृप् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेच्यते' इत्युत्सर्ग । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।३।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यणि श्रावण । 'श्रावणो मासि पाशण्डे दध्यात्वां श्रावणा मता' इति हेम ॥ (१) ॥ ॥ विरहिणो नभसि, नभ्राति, नभसे, वा नभाः । 'णभ हिसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, फ्रया० आ० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । स्त्रीमा तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तत्र । नभासां, नभासः, नभाभ्याम्, नभामिः, नभा सु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभ. सं श्रावणो नभा.' इत्यनुपपत्तेश्च । हस्तदीर्घोपधयो शब्दभेदात् । 'भायने इत्यर्थक्यन-

मासम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीर्घो' (जु० प० से०) इति जुहोत्यादेः 'न बभसि' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'शतवसन्तस्य-' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिपु नभाः स्त्रीव्योञ्जि पुमान्यने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्भहे' ॥ (२) ॥ ॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अग्रम् । तत्र साधुर्नभसः ॥ (१) ॥ ॥ प्रौष्ठपदमित्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । तामित्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन इपोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥ ॥ 'इप गती' (दि० प० से०) एपणमिद् यात्रा । किप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषुणामस्ति । अर्दा-आयच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ ॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अष्टयम् (४।२।३.२१) ॥ ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेप.' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्यानु कार्तिके ॥ १७ ॥

वाहुलोर्जा कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकामित्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥ ॥ बहुला कृत्तिका । अणद्वयम् (४।२।३.२१) ॥ (२) ॥ ॥ ऊर्जयति उत्तराहयति जिगीषुन् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (जु० प० से०) ष्यन्तात् । (३।१।२६) पचायच् (३।१।३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हेम. ॥ (३) ॥ ॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेमुद् हि च' (उ० ३।१२९) इति हच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥ ॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण च-' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनार्थमर्थ्य हेमः प्रकृत्यन्त-रस्य सप्तान्त' इति । हिनोति वर्षधयति बलम् । 'हि गर्तो वृद्धो च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थात् 'अन्तेभ्योऽपि' (३।२।१५) इति मनिन् ॥ (१) ॥ ॥ 'मार्गोप-पाभ्यां निष्पन्नस्य क्रतोः' एकम् ॥

१—सूर्यन्यान्तः 'ध्वनिमिधे निमिधे क्षणमधतः' इति माप-यमकात्—इति मुकुटः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इत्यनती' (भ्या० प० से०) 'अञ्जिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति निरञ्जतो निपातित । शशान्ति धावन्ति यस्मिन्पथिका । 'शिशिर' स्यात्ततोर्भेदे तुपारे शीतलेऽन्यवत् इति विश्व ॥ (१) ॥ एवम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतो' ॥
वसन्ते पुष्पसमय' सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदन्तेसवा । 'तृभूवहि वसि-' (उ० ३।१२८) इति झञ् ॥ (१) ॥ पुष्पाणा समय ॥ (२) ॥ मागुपु रमन्ते रमसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रम रामस्ये' (भ्या० आ० अ०) । इत् (उ० ४।११८) 'सुरभिर्हेत्रि चम्पके जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयो' ॥ मुगन्धौ गवि शब्दयाम्' इति हंस ॥ (३) ॥ ॥ गीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतो' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तप ।

ग्रीष्म इति ॥ घसते रसान् । 'प्रमु अदने' (भ्या० आ० अ०) । आतो मक्, धातोर्ग्रीष्मत्व, पुष्पागमश्च 'ग्रीष्म' (१।१४५) इत्युणादिसूत्रेण निपातित । 'ग्रीष्म ऊष्मर्भेदयो' ॥ (१) ॥ ऊपति रुजति । 'ऊप रुजायाम्' (भ्या० प० से०) । 'अन्येभ्य -' (३।२।७५) इति ननिम् । 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णश्रीष्मा शपसहा अपि' । शवादिन्वात् (५।४।२९) कन् ॥-॥ मक्ति (बाहुल्यमात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मऽधुमि तथा उष्येते, ऊष्मा स्त्रिया त्विपि' इति बोधायिन ॥ (२) ॥-॥ नितरा दहतेऽन । 'दह भस्मीकरणे' (भ्या० प० अ०) । 'हल्थ (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्हादिसत्त्वात् (७।३।५३) क्लृप्त् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥ उष्णमुप गममत्र ॥ (४) ॥ ओपति । 'उप दाहे' (भ्या० प० से०) । 'इणसिजिदीहृद्यविभ्यो नञ्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशोतयोरन्यलिङ्गक' ॥ (५) ॥ 'ऊप रुजायाम्' (भ्या० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) आगच्छति । पञ्चायञ् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽन ॥-॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयो' इति नान्ते बोधात् ॥ (६) ॥ तपति । पञ्चायञ् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥-॥ सप्त 'उषेष्टापाढाभ्यामृतो' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूक्ति घर्षा

स्त्रियामिति ॥ पपेण वृट् । 'इप सेरने' (भ्या० प० से०) । सपदादिसत्त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । प्रवृष्टा वृट् । नहिरुति-' (६।३।११६) इति दापि ॥ (१) ॥ पपे पणमत्राभि । अर्थात्तयञ् (५।३।१२७) । टाप् (४।

१।४) भूमि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्त ॥ (२) ॥-॥ वर्षतद्वि 'श्रावणमाद्राभ्यामृतो' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शर्यन्तेऽस्या पाकेनापथय । 'घृ द्विसायाम्' (भ्या० प० से०) 'घृहृमसोऽदि' (उ० १।१३०) । ('शरत् स्त्री वसरेऽप्यृता') ॥-॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शरत्तृवेच्छरदया प्राउट प्रावृपया सह' इति विश्व ॥ (१) ॥ एवम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतो' ॥

पडमी ऋतवः पुंलि मारगादीनां युगेः प्रमात् ।

पडिति ॥ अमी हेमन्तादय । 'ऋ गती' 'अर्तश्' (उ० १।५२) इति तु, चारित् । यत्तु सुवटेनोक्तम् - केत्वादय इति तुन्-इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च ॥ (१) ॥-॥ 'हेमन्तादीनां पणाम्' एवम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽद्वौ हायनोऽस्त्री शरत्समा २०

संवत्सर इति ॥ सवसन्त्यृतोऽन । 'वसेष्' (३।७१) 'सपूर्वाच्चि' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्यय । 'स स्यार्षथा तुने' (७।४।४९) इति त ॥ (१) ॥ एव वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥ आप्यते 'आच्छ व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् हस्तत्व च । 'अब्द' सवत्सरे धारिताहमुखवयो पुमान् ॥ (३) ॥ भावाप हाति, तिहीते वा । 'हृथ ग्रीहिवालयो' । (३।१।४८) इति ण्युट । 'हायन स्त्रा' इति पाठ शरदा सम्बन्ध । 'हायनो न स्त्रिया वर्ष पुस्वाचित्रीभिभेदयो' ॥ (४) ॥-॥ शृणाति । 'घृ द्विसायाम्' (भ्या० प० से०) 'घृहृमसोऽदि' (उ० १।१३०) इत्यादि ॥ प्रजायति (५।४।३८) शरत्तोऽपि । 'समायोपिति, शरत्' इति रत्तयोप ॥ (५) ॥-॥ 'पम घम वृहज्ये' (भ्या० प० से०) । समति विश्व कुवन्ति सर्वम् । पचायचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । बहुवचननिदाघाप्रयोगाय बहुवचनान्त' इति ध्वनयति । ष्वचि द्वचनान्तरमपि । 'समा समा विनायते' (५।३।१२३) इति सूत्रात् । 'समाया समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । समात्त सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । मा माने' (अ० प० अ०) । 'आतधोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यट् । 'समा समाम्' (५।३।१२३) इति निर्देशान्मलोप । 'समा सवत्सरे

१- 'तनु द्वे अथने वगर' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरेष्वयं वाक्यमपि । सत्यम् । पूर्वमदनद्रपपुररारणोक्तम् । तन मा- पादि सौरो व नर, अत्र तु हेमात्तरिपुररारण मार्गोदिशाद्र सवत्सर, इति न शीकरुचयम् । लोत्रेणु 'शरत्समया सवत्सर' इति भासपुररारणैव प्रयुज्यते' इति धीमन्व्याख्या ।

त्रियाम् । सर्वताधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥॥ पद् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्याद्द्वहोरात्र. पेन

मासेनेति ॥ नृणा मासेन । पितृणामथ पैत्रोऽहोरात्र
तत्र द्वैणपद्यो दिनम् । शुभ्रपथो रात्रि ॥

चपेण देघत ।

(घपेणेति ॥) नृणा चपेण । देवतानामय देवतोऽहो
रात्र । तनोत्तरायण दिनम् । दक्षिणायन रात्रि ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्रह्म.

(दैव इति ॥) देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'वा
ह्योऽप्रातो' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्र । दैवं पञ्चमिकै
विभिरहोरात्रातीदिव्य वपम् । तद्वांशमि सहस्रैर्मानुष च
तुंयुगम् । तच्च देवानामेव युगम् । तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन
भूताना स्थितिनात् । तावत्पेव रात्रि प्रलयकाल ॥

कटपो तु तो नृणाम् ॥२१॥

कटपाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयत स्थिति
प्रलय च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । ष्यन्तात्
(३।१।१२) पचायच (३।१।१३४) । 'कटप. शास्त्रे विधौ
न्याये सर्वत ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ब्रह्मणो
'देनस्य' ॥

१—'मघधातु' इति पाठ । २—२द च मनुक्रमपि निशी
धतो दिना तरप्रवृत्तिमत । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्ये सर्वोदय,
अमान्ते मध्याह्न, शुक्राष्टम्ये सर्षोत्त, पूर्णिमान्त निशीथ
वितृण भवति ॥ ३—२दमपि तथैव । देवाना सर्वोदयो
मप्यप्युव, मध्याह्नो मिथुनान्ते, यज्ञास्तधुलापिपुव, निशीथो
धनुत त भवति ॥ ४—'कृत प्रता दापर च वलिक्षेति चतुर्द
यम् । प्रोच्यते तत्सहस्र तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति
विष्णुपुराणो युगाना नामानि ब्रह्मणि । तन्मान च मनु
न धमभित्तिम्—'चत्वारिंशु सहस्राणि वर्षाणा तु कृत युगम् ।
तस्य तावच्छती सरथा सध्याशश्व तथाविध ॥ शतरु
सस्यप्यु सप्तध्याशु च त्रिपु । एताप्येव वतन्त सहस्राणि
शवानि च ॥ एतद्वाद्दशसहस्र देवाना युगमुच्यते । दैविकाना
युगाना तु सहस्र परिसरपय । ब्राह्मणमक्रमद्वये तावती रात्रि-
मव च ॥' इति । अस्य निष्कृष्टोऽधत्त 'कृमयुगमान दैववर्षे
४८००, वर्षेदिन ३६० युगित जात मानुषवर्षमानम् १७२८००० ।
त्रेता दिव्यवर्षे ३६०० मानुषे १२९६००० । द्वापर दिने
२४००, मानुषे ८६४००० । कलिदिन्यै १२०० मानुषे
४३२००० । चतुवृग दिने १२००० मानुषे ४३२०००० ।
महादिन दिव्ये १२००००० मानुषे ४३२०००००००
२—धमवसेय ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाश' इति विग्रह
॥ ॥ एवाधिका सप्तति । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलय. कल्प क्षय कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ सर्वते जगद्ग्न । 'हृलथ' (३।३।१२१)
इति घ् । 'संवर्त प्रलयेऽक्षद्वौ' इति हेम ॥ (१) ॥ ॥
प्रलीयतेऽन 'लीच् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मूर्ता । सहारे नष्टचेष्टत्वे इति हेम ॥ (२)
॥ ॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) कल्पयन्ते विरुद्ध
लक्षणया क्षीयन्तेऽन । 'पुलि-' (३।३।११८) इति घ ।
'कल्पो विक्रमे कल्पद्वौ सर्वत ब्रह्मवासरे । शस्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्र ॥ (३) ॥ ॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽन ।
'क्षि क्षमे' (भा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुलि'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो मेहे च कल्पान्ते
ऽपचये रति' इति हेम ॥ (४) ॥ ॥ कल्पस्यान्तोऽनधि ।
'कल्प शस्त्रे विधौ न्याये सर्वत ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वत ॥
(५) ॥ ॥ पत्र 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्रो पद्मं पुमान्पाप्मा पापं किति उपकल्पमपम् ।

कलुषं वृजिनेनोघमंहुदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रोति ॥ पच्यते तु समनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-
स्तारे वा' (भा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१५)
कुलम् (७।३।५२) । यद्वा-पथन पद्मो व्यक्तीकरणम्, वि-
स्तारो वा । त करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति गिञ् । तत् पचायच् (३।१।१३४) । 'पद्मोऽपे कर्दमे'
इति हेम ॥ (१) ॥ ॥ आप्रोति व्याप्रोति लोकान् । 'आहु
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१)
इति सूत्रेण निपातित ॥ (२) ॥ ॥ पान्त्वत्सादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविपिन्य प' (उ०
३।२३) । भीमादिवाद् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिचति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराण—'मनु
स्वायम्भुवो नाम मनु स्वारीचिखस्तथा । औत्तमित्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाष्टपस्तथा ॥ धत तु मनवोऽतीता सप्तमस्तु रवे सुत । वै-
वश्वतोऽव वक्षेत् सप्तमो वतत युगम् ॥ सावर्गिर्दक्षसावर्णो ब्रह्म-
सावर्ण इत्यपि । धमतावर्णैरुदरतु सावर्णो रौच्यभौलवत् ॥' इति
म व तरमानानयन । नामनिधाने सवन्नश्रीनारायणचरणा -दैमि-
काना युगाना तु सहस्र ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तर तथैवैक तस्य
सावर्गसावर्णदश ॥' इत्यनेन स्फुम्बेवोक्तवन्त । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७३४२८ वर्षाणि, ६ मासा, २५ दिनानि, ४२
पथिका, सावर्ण्यकथाशत पलाणि भवन्तीति—मुकुटाशय ॥
२ 'धुदे' इति पाठ ॥

भक्षयति कर्तात्म् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥
 ॥*॥ केलयति क्रीडयति निपयेषु । 'किल शैल्यक्रीडनयो'
 (हु० प० से०) । 'किलेत्कुक्च' (उ० ११५०) इति टिप्पच्
 शुगागमथ । 'किलियं पापयोग्यो । अपराधेषु' ॥
 (४) ॥*॥ शुभ वने स्तति समाप्त करोति । 'पोऽन्तकर्मणि'
 (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति क ।
 पृषोदराक्षित्वात् (६४११०९) लृत्वपरत्वे । 'कलमयं कि
 ल्पिये क्रीय पुति स्यान्नरवान्तरे' ॥ (५) ॥ ॥ कलयति
 वशीकरोति । 'कल गतौ, सरयाने' (उ० उ० से०) । 'पून्
 हिनलिभ्य उषच्' (उ० ४७७) । 'कलुषं र्वाविले पापे' ॥
 (६) ॥*॥ धृज्यते । 'टृजी वज्जेने' (अ० आ० से०) । 'धृजे
 णिच्' (उ० २४७) इतीनच् । 'वृजिनं कामये क्रीव केचो
 ना कुटिले त्रिषु' ॥ (७) ॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्राय
 धितेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण् जागति'
 (उ० ४१९८) इत्यमुन्, तुडागमथ । ('एनः पापापरा
 धयो') ॥ (८) ॥ ॥ अद्भते गच्छति दानादिना । 'अधि
 गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३११९३४) आगम-
 शाब्दानिस्त्वत्वात् नुम् । 'अधं दु खे व्यसनेनसौ' इति
 हैम ॥ (९) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु'
 (भ्वा० प० से०) । 'अनेहुक्च' (उ० ४१२९३) इत्यमुन्,
 दुगागमथ । यद्वा अहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 अमुन् (उ० ४१९८) 'अह्' इति केचित्पठन्ति । तत्र
 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुबोध्च ॥ (१०) ॥ ॥
 इणो भावे क् (३११९१४) । इटमितं गमनमनेन ॥ (११)
 ॥*॥ इष्ट कृत करणमनेन । 'इष्टुपधस्य-' (८१३४१) इति
 प ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ०
 से०) । 'अतिस्तुप्' (उ० ११४०) इत्यादिना मन् ।
 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयो कर्तौ । अहिंसा
 पणिपश्याये ना धनुर्धर्मसोमये' ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । 'पूने
 यण् पुक् हस्यथ' (उ० ५१९५) इति यत् पुक् हस्यथ ।
 यद्वा पुगति । 'पुण कर्मणि शुभे' (हु० प० से०) । 'इण्-
 पध-' (३११९३५) इति क । पुणमर्हेति । तत्र साधुर्वा ।
 यत् (५११६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे')
 ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'दिवचन-' (५१३१५७)
 इतीयमुन् । 'प्रशस्यथ थ' (५१३१६०) । 'श्रेयो सुको
 धने धर्मोऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥*॥ सुष्टु कृतम् ।
 प्रादिसमास (३१२१८) ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये शीव सुविहिते
 त्रिषु') ॥ (४) ॥*॥ वर्धति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प०
 से०) । इणुपधलक्षण (३११९३५) क । 'वृषो गव्याधुपमयो ।
 धराभिनेदयो शक्या वासके सुपलेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्-
 रस्य' इति हैम ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदस्मदाः ॥ २४ ॥
 स्यादानन्दधुरानन्दशर्मसातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् ह्य' (भ्वा० आ०
 से०) । सपदादि (वा० ३१३१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रोष्
 तर्णे' (यया० उ० से०) । भावे चिन् (३१३१५४) ।
 ('प्रीतिर्वीमान्तरे प्रेमिण् मारपशोमुदो श्रियाम्') ॥ (२)
 ॥*॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसमदी हर्षे' (३१
 ३१६८) इत्यप् । 'प्रमदः समदे मते श्रियामुन्मदयोपिति' ॥
 (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हृष तुष्टी' (दि० प० से०) । पन् ।
 (३१३१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदां पनन्ती । 'आमोदो
 गन्धहर्षयो' ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'दुनदि समुदी'
 (भ्वा० प० से०) । 'दितोऽधुच्' (३१३१८९) ॥ (८) ॥*॥
 आनन्दो घान्त ॥ (९) ॥*॥ दृगालुगुभम् । 'दृ हिंगा-
 याम्' (षया० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४१
 १४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥ ॥ इयति दुग्म् । 'शो
 तत्पूरणे' (दि० प० से०) । बाहुल्लात्त् (उ० ३१८५)
 भावे वा । यत्तु—इयतेः सौत्रात् इत्युक् मुकुटेन तत्र ।
 तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥ 'अनु-
 पसर्गाह्मिन्-' (३१११३८) इति सूत्रपठितात् 'साते'
 पचाद्यधि (३१११३४) 'सातम्' दन्त्यादि । यत्तु—तिनो
 लशुभम् । सातम् । 'दि धावे' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्
 मुकुटेन । तत्र । तिनोतीति विद्युशोकाधातुरन्यासस्य
 रत्नत्वात् । यदपि—स्यति दु खम् । सातम् । 'पोऽन्तकर्मणि'
 (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्वते
 के 'यतिस्यति-' (५४४४०) इतीत्यप्रसङ्गात् । तनस्त्ववि-
 धानात् । बाहुल्यस्य लगतिकगतित्वात् । अत्र त्कृगते-
 सत्त्वात् ॥ (११) ॥ ॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दु ख,
 तदक्रियायाम्' (उ० उ० से०) । भावेऽच् (३१३१५६) वा ।
 ('सुकृते शर्मणि नाके च सुखा पुयां प्रचेतस') ॥ (१२)
 ॥ ॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्व श्रेयसं शिषं भद्रं कल्याणं भङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
 भावुकं भविकं भन्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
 शस्तं च

(श्व.श्रेयसमिति ॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्व श्रेय-
 सम् । 'श्वसो वसीय श्रेयस' (५४४८०) इत्यच् समा
 सान्त । 'श्व श्रेयस तु कल्याणे परमात्मनि धर्मणि' ॥*॥
 श्वोवसीयस्यमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ श्वेतेऽनेन ।
 शिवम् । 'शीड् स्वो' (अ० आ० से०) । 'सर्वनिष्पृच्'-
 (उ० ११५२३) इति वन्, हस्यथ निपातित । 'शिषं तु
 मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिषो योगान्तरे चंदे गुरुलौ

३—कथा च देवीशक्तके अनुलोमप्रतिलोमयमाम् 'सात
 वमाननसारहसिद्विदरस्थाननर्वावत्ता' इति—मुकुट. ॥

बालके हरै । पुण्डरीकद्वये कीले ॥ (२) ॥ ॥ भन्दते
 'भदि कल्याणे' (भ्या० आ० से०) । 'ह्रञ्जेन्द्र-' (उ० २।
 २८) इति रनि निपात्यते । 'भद्र शिषे रजरीटे रूपमे च
 वदम्बके । करिनातिशेषे ना हीय मङ्गलमुखयो ॥ वाघने
 च खिया रालाकृष्णव्योमनदीपु च । तिथिभेदे प्रसारिष्या
 कट्फलानन्तयोरपि ॥ त्रिपु श्रेष्ठे च सार्धो च न पुति करणा
 न्तरे ॥ ॥ पचायचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्र
 शिषं तथा' इति त्रिकाण्डशेषे । ('भन्द कल्याणे सौरये
 च') ॥ (३) ॥ * ॥ क्व नौरत्तमागयति । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।१) । क्व्ये प्रात काले अण्यते । 'अण शब्दे (भ्या०
 प० से०) । 'अन्तरे-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कत्याणं
 हेति मङ्गले ॥ (४) ॥ ॥ 'मणि सर्पणे' (भ्या० प० से०) ।
 मङ्गति, मङ्गले वा 'मङ्गलश्च' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं
 पुन । कल्याणे, मङ्गलो मौमे मङ्गला श्वेतद्विका' ॥
 (५) ॥ ॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्या० आ० से०) ।
 'इयुपध-' (३।१।१३४) इति क ॥ ॥ शु पूनत भाति ।
 'आत -' (३।२।३) इति को वा । 'जन्म्योऽपि-' (वा०
 ३।२।१०९) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रं ॥ (६)
 ॥ ॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्ते' (उ० आ० से०) । 'एप
 पतपद-' (३।२।१५४) इत्युन् ॥ (७) ॥ ॥ 'भवो भ
 द्रासितसत्यो' इत्यनय । भवो भद्राप्तिरनासि । 'अत इनि
 ङी' (५।२।११५) ॥ (८) ॥ ॥ भवति । 'भ्यगोय-' (३।
 १।६८) इति साधु । ('भयं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-
 विनि तु त्रिपु । कर्मजतरो पुति खिया करिणोमयो ।
 क्षीयमस्थनि') ॥ (९) ॥ ॥ कुसित शलते सद्योति । 'शल
 चलने सवरणे च' (भ्या० आ० से०) । पचायचि (३।१।
 १३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययो । पर्याप्तो कुशलोऽभिज्ञे ॥
 (१०) ॥ ॥ श्वयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्या० प० अ०) ।
 मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
 यत्तु—क्षिणोत्यशुभमिति विग्रह 'क्षि क्षये इति धातोऽप्य
 न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
 लब्धसुरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्षयि' ॥ (११) ॥ ॥ 'शसु
 स्तुती' (भ्या० प० से०) शस्यते स्म । च (३।२।१०२) ।—
 शस्यते । भावे क्त (३।३।११४)—इति सुवट । 'शस्तं
 क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'कत्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिपु द्रव्ये पापं पुष्य सुखादि च ॥२६॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्त शब्द

जात द्रव्ये वर्तमान त्रिपु बोध्यम् । तत्र खिया कल्याणी ।
 अन्ये टावन्ता ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतहृजौ ।

प्रशास्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिनादयो नियतल्लि, अद्युत्प-
 नाधेति प्रायः । द्युत्पत्तिरपि सम्भवति । मत मतिमल्लति ।
 'अल भूषणादौ' (भ्या० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३),
 हुन् (उ० २।३२) वा । ष्टोदरादिलान् (६।३।१०९) अस्य
 ल ॥ (१) ॥ ॥ म शम् चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (उ०
 उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा ।
 'म पुन समौ' इति हैम ॥ (२) ॥ ॥ प्रकृष्ट काण्डमय-
 सरो, रसो वास्य । प्रगत काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
 काण्डो विटपे शस्ते मूलस्फन्धान्तरे तरो' इति विश्व ॥
 (३) ॥ ॥ उद्धशब्दस्तु 'सचोद्धौ गणप्रशसयो' (३।३।८६)
 इति निपातित । उत्पूर्वाङ्गन्तरेप्, ण्विोप, षत्वं च निपा-
 त्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वरौ श्राधाया देहजागिरे' इति हैम ॥
 (४) ॥ ॥ प्रशास्त पुरुष = पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
 गोप्रशाण्टम् । मनुष्योद्ध ॥ ॥ लज्जतीति लज्ज । 'लज्ज का-
 न्ता' (भ्या० प० से०) । पचायचि (३।१।१३४) । तद्ब्रह्मज
 तल्लज्ज । कुमारीतल्लज्ज ॥ (५) ॥ * ॥ प्रकाण्ड पुष्पयि ।
 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्फन्धप्रशास्तयो' । मतल्लिका-
 दीना हृदिशब्दत्वात् 'प्रशासायचर्चय' (२।१।६६) इति स-
 मास । कृष्णसर्पाव्यथादिवदेते नित्यसमासा । उद्धस्त्वस
 मस्तोऽपीति स्वाम्यादय ॥ पय 'प्रशास्तस्य' ॥

अथ शुभावहो विधिः ॥३७॥

अथ इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ' (१) ॥ ॥
 से०) 'पुति सत्रायाम्' (३।३।११८) इति ष (५०) ।
 एकम् 'शुभावहविधेः' ॥ १+ ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः । टाप

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगत' (४।३।१॥
 इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति
 सर्पने (तु० उ० अ०) । क्त (३।२।१०२) ॥ ॥ 'भाग्यं
 कदेशयोर्भाग्य' इति ह्र । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
 धेय' (वा० ५।४।३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भागप्र
 लययो पुमान्') ॥ (३) ॥ ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्'
 (भ्या० उ० अ०) । 'ह्रह्लोर्णत्' (३।१।१२४) । 'चजो -'
 (७।३।५२) इति कुलम् ।—'भागायच' (५।१।४९) इति
 स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥ ॥ नियम्यते-
 जनय । चिन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'किञ्चौ च -'
 (३।३।१०४) इति किञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधान
 सार्थम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्व ॥ (५) ॥ ॥

१—पचायचि श्चुत्तरं 'यद्वा—कुशयति । कुश सजेपथ' 'वृथा
 दिवाए किलच' इत्यपि पाठ । २—कुशलं शाल-यमभयम् ।
 'कुशलार्थित' इति विदग्धमुद्यमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपो
 च्छाय' इति वासवदत्ताश्लेष । 'कुप निश्चयै' इत्यतो मूर्ध-
 न्यमभ्योऽपि, इत्यलवारोऽमूल—इति मुकुट । पीयूषकृता उ
 डुपल मूर्ध यमध्वमपि—इत्यु कम् ॥

१ इत्युत्तर 'ननु विशेष्यिणा' इति पुस्तका तरे पाठ ॥

विधायतेऽनेन । ङुधाप 'उपसर्गं घो वि' (३१३१९०) ।
'विधिर्द्विधाविधानयो । विधिधान्यं च दैवे च प्ररारे काल-
कृतयो' ॥ (६) ॥ पद् 'प्राक्तनशुभानुभरुमर्णः' ॥

हेतुर्ना कारणं वीजम्

हेतुरिति ॥ हेतोरिति व्याप्रोति कार्यम् । 'हि गतीं' (स्वा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १७३) इति तुन् ॥ (१)
॥-॥ कार्यतेऽनेन । ष्यन्ताद्युद् (३१३११७) ॥-प्ररोतीति
'ल्युद् च' (३१३११५) इति चकाराद्युद्-इति मुकुटस्तव
गत । 'कारणं घातने हेतौ कारणे, कारणा पुन । यातना
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैम ॥ (३) ॥ ५॥ वि-
शेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गं च सज्ञायाम्' (३१३१९९) इति
उ । 'अन्येषामपि-' (६१३११३७) इति दीर्घ । यद्वा वीय-
ते । 'ध्येन् स्वरणे' (भ्या० उ० अ०) । सपदादि ङिप्
(षा० ३१३१०८) विध सृष्ट जायते जनयति । अन्तर्भा-
वित्पक्षं । 'अन्येषामपि-' (३१३१०९) इति इ । विशेषे
पेण ए कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा हे लक्ष्मीर्जाय-
तेऽस्मादिति वा । वनति कार्यं गच्छति । 'वज्र गतीं' ।
(भ्या० प० से०) । अच् (३१३१३४) । दृषोदरादिल्लात्
(६१३१०९) इत्वम् । ववयोरभेदाद्बीजम् । 'बीज तु रेतसि ।
स्वादाधाने च तत्रेव च हेतावङ्करारणे' इति हैम ॥ (३)
॥ ॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ निरता क्षयतेऽस्माधारणतया जन्यते-
पनेन । 'उदान्' (उ० उ० अ०) । 'करणा-' (३१३११७)
स्वाद्धर्मः । 'निदानं कारणं शुद्धे तपस फलवाचने । व-
नसाने च' ॥ (१) ॥-॥ आदिमुत्पन्न वारणम् ॥
स्या ॥ हे 'मुख्यकारणस्य' ॥
से०) । आत्मा पुरुषः

पनिपत्प्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं क्षीरम् । तन्मानाति ।
यथा अवनोषने' (भ्या० प० अ०) । 'जातोऽनुप-' (३१३११७)
यत्ने इति क । यत्तु—क्षेत्रे जानाति-इति मुकुट । तत्र ।
-एतयो वेति-' इति प्रागुपपन्नगतातिवोधार्थ । 'क्षेत्रज्ञा
चामनिपुर्णा' इति हैम ॥ (१) ॥-॥ अतति । 'अत सात
ल्यगमने' (भ्या० प० से०) । 'सातिभ्या मनिन्मनिर्णा'
(उ० ४१५३) इति मनिण् । ('आत्मा वित्ते धूर्तां यन्ने
धिपणया कलेचरे । परमात्मनि जीवैर्लक्ष्ये हुताशनमनीरयो ॥
स्वभावे' ॥ (२) ॥-॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (उ० प०
से०) । 'पुर इपम्' (उ० ४१७४) । 'अन्येषामपि-' (६१
३१३३७) इति दीर्घत्वे 'पुरस्य' अपि । पूरयति । 'पूरी
आप्यावने' (दि० आ० से०) । बाहुल्यवात्पुण् ।

'पुरुषस्त्वामनि नरे पुनागे च' इति हैम ॥ (३) ॥ ॥
त्रिणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधतेऽन सर्वम् । ल्युट् (३१३११७),
प्रधते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यरापि' (उ० २१७८)
इति युच् । प्रकृष्ट धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृष्टं मुक्ता-
क्षुत्तने परमात्मनि । महामाने' इति हैम ॥ (१) ॥-॥ प्र-
कृष्टा कृति कार्यं यस्या, प्रकृष्टीति वा । किच् (३१३१
१७४) । 'प्रकृष्टिर्गुणमात्रे स्यादमात्रादिवभावयो । योर्ना
लित्त्रे पांत्वं' ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'मायायाः' ॥ ।

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ।
कालेन निरृत । 'निर्लेऽक्षयूतादिभ्य' (४१४१९) इति
ठच् । अवपूर्वातिष्ठतेरद् (३१३१०९) । 'व्यवस्थायाम्' (११
११३४) इति शापरात् ॥ (१) ॥-॥ एरम् 'कालावस्थायाम्' ॥

गुणाः सरवं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भाव सत्वम् । सौदन्त्यमिन् गुणा-
दय इति वा । संवेत्तम् (उ० ४११०५) 'सत्त्वं इत्ये गुणे
चित्ते व्यवसायस्त्वभावयो । भिषावादावात्मभावे चले प्राणेषु
जन्तुषु' ॥ (१) ॥-॥ रजयति । 'भूत्रिभ्या कित्' (उ० ४१
२१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरतमयो । क्षीपुष्वे गुणभेदे
च' ॥ (१) ॥-॥ ताम्यलनेन । 'तमु गलनी' (दि० प०
से०) । असुन् ॥ 'कप्रत्यये 'रजतमौ' अदन्तपुल्लिङ्गापि ।
'गुणे वेत्ते गुणे वैव रजोऽय रजसा सह' इत्युत्पत्तिनी ।
'रजोऽय रजसा सार्धं क्षीपुष्वगुणधृत्पि' इत्यत्रय ॥ (१)
॥-॥ 'श्रयाणां गुणानामपि' एवैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरत्यस्तिरुद्धयः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेहनि' (उ० २११५) ॥ (१) ॥-॥ ल्युटि (३१३११५)
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (उ० प० से०)—इति मुकु-
टेनोक्तम् । तत्र । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामा-
नोर्जननं वक्षजन्मनो') ॥ (२) ॥-॥ मनिनि (उ० ४१
१२५) जन्म ॥ 'इपियुभीभ्य-' (उ० ११२५) इति
मनि जन्मशब्दोऽदन्त पुल्लिङ्ग । 'क्षीवोऽपि' इत्युज्ज्वलद-
त् ॥ (३) ॥-॥ 'जनिषमिन्वामिण्' (उ० ४१३०) । 'ज-
निष्वोष्य' (७१३१५) इति ष्टिनिषथ । उ.प.सि.साहचर्या-
जने स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥-॥ उत्पदनम् । 'पद गती' (दि०

आ० अ०) । किन् (३१३१४) ॥ (५) ॥२॥ उद्भवन्म् ।
‘रुदोरप्’ (३१३१५) ॥ (६) ॥ ॥ पद् ‘जननस्य’ ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । ‘अत इनि-’ (५१२११५)
इतीनिः ॥ (१) ॥२॥ चेतयते, चेतति वा । नन्वादिः (३१
११३४) । (‘चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः’)
॥ (२) ॥ ॥ जन्मास्यास्ति । ‘अत इनि-’ (५१२११५) ।
मान्तात्तु प्रोहादिलात् (५१२११६) ॥ (३) ॥ ॥ जायते ।
‘कमिगभिजनि-’ (उ० ११७३) इति तुन् ॥ (४) ॥२॥ ‘य-
जिमनि-’ (उ० ३१२०) इति युच् । (‘जन्त्युः स्वाजन्तुमाने
च पावके परमेष्ठिनि’) ॥ (५) ॥२॥ जन्तु शरीरमस्यास्ति ।
इनिः (५१२११५) ॥ (६) ॥२॥ पद् ‘प्राणिनः’ ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । ‘जनी प्राहुर्भावे’ (दि० आ०
से०) । ‘किचूर्कां च-’ (३१३१७४) इति किच् । ‘जन-
तन-’ (६१४४२) इत्यादिनात्यम् । ‘तितुन्-’ (७१२१९) इति
नेट् । ‘जातिः सामान्यगोत्रयोः । मातृलामामातृव्या च
बुद्ध्यां कम्पिलजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च’ इति हैमः ॥
(१) ॥२॥ के (३१३१७४) ज्ञातम् । ‘जातं व्यकौषजन्म-
सु । क्लीवं, निष्ठिज्जमुत्पत्ते’ ॥ (२) ॥३॥ समानाना भावः ।
‘भूणवचन-’ (५१११२४) इति प्यन् ॥ (३) ॥२॥ त्रीणि
‘घटत्वादिजातेः’ ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । ‘अञ्जू व्यक्त्यादीं’
(ह० प० से०) । ‘स्त्रिया किन्’ (३१३१४) । व्यनक्ति वा ।
किच् (३१३१७४) ॥ (१) ॥२॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५११११०) ॥ (२) ॥२॥ द्वे ‘घटादि-
व्यक्तेः’ ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं ह्यमानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ ‘चित्ती सज्जाने’ (भा० प० से०) ।
भावे क् (३१३११४) । ‘क्षीदित -’ (७१२१४) इतीष्-
निषेधः ॥ (१) ॥२॥ अनुमि (उ० ४११८९) चेतः ॥ (२)
॥ ॥ ह्रियते विपयै ‘इहो पुगुर्कां च’ (उ० ४११००) इति
व्यन् हुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । (‘हृदयं
वक्षसि स्वान्ते बुद्धायाम्’) ॥ (३) ॥२॥ ‘स्वन शब्दे’ (भा०
प० से०) । स्वन्त्यते स्म । ‘ध्रुवस्वान्त-’ (७०११८) इति
मनसि निपातितम् । (‘स्वान्तं चेतसि गह्वरे’) ॥ (४) ॥ ॥
हृदयस्य ‘पदतन्-’ (६११६३) इति हृदादेशः । प्रभृति-
ग्रहणस्य प्रपाराधेलात्कचित्स्वादापि । हरते क्रिप् (३१२

१०८) । तुक् (६११७१) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये ।
(‘हृत् क्लीवं बुद्धचित्तयोः’) ॥ (५) ॥२॥ मन्यतेऽनेन ।
अमुन् (उ० ४११८९) । प्रज्ञायणि (५१४३८) मानसम् ।
(‘मानसं स्वान्तसरसोः’) ॥ (६) ॥२॥ तदभावे मनः ।
(‘मनश्चिते मनीषायाम्’) । अर्वावादिः (२१४३९) अयम्-
इत्येके । तदा ‘मनाः’ इत्यपि ॥ (७) सप्त ‘मनसः’ ॥

॥ इति कालवर्गविधरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्तं चित्तप्रतिपङ्क्तिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुभ्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३१
३१४४) ॥ (१) ॥२॥ ‘इय गतिर्हिंसादर्शनेषु’ (भा० आ०
से०) । ‘शुरोध हल’ (३१३१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा ।
शकन्वादिनात् (वा० ६१११४) टेः परत्पम् ॥ (२) ॥२॥
धृण्वन्त्यनया । ‘जिभृया प्रागल्भ्ये’ (स्वा० प० से०) ‘धृषे-
धिप् च संज्ञायाम्’ (उ० २०८२) इति युच् ॥ (३) ॥ ॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । ‘ध्यायते सप्रसारणं च’ (वा०
३१२१७८) इति क्विप् । ‘हल’ (६१४१२) इति दीर्घः ।
(‘धीज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि’) ॥ (४) ॥ ॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । ‘ज्ञावबोधने’ (प्रया० प० अ०) । ‘आतथोप-
सर्गं’ (३१३१०६) इत्यङ् । (‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो,
बुद्धौ तु योषिति’) ॥ ॥ श्रद्धापि । ‘प्रज्ञा श्रद्धा धर्या इतिः
पण्डा संवेदनं विदा’ इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥ ॥
शेते । शे- विच् (३१२७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी ।
, ‘सुप स्तेवे’ (न्यत्र० प० से०) मूलविमुजादिलात् (वा० ३१
२१५) क । गौरादिलात् (४११४१) ङीप् ॥ (६) ॥२॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) ।
किन् (३१३१४) । (‘मतिर्वृद्धीच्छयोः’) ॥ (७) ॥३॥
प्रकृष्टमीक्षणम् । अतया ‘शुरोध-’ (३१३१०३) इत्यः टाप्
(४११४४) । ‘प्रेक्षाधीरक्षणं वृत्तम्’ इति हैमः ॥ (८) ॥२॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । ‘उलभप् प्राप्ती’ (भा०
आ० अ०) । पित्वात् (३१३१०४) अटि प्राप्ते आबादि-
लात् (वा० ३१३१४) बाहुल्यमादा किन् । (‘उपलब्धि-
मतीं प्राप्ती’) ॥ (९) ॥२॥ ‘चित्ती संज्ञाने’ (भा० प० से०)
संपदादित्वात् (३१३१०८) क्विप् । चित् तान्ता ॥ (१०)
संवेदनम् । ‘विद् ज्ञाने’ (अ० प० से०) । (‘संचित्
सभाषणे ज्ञाने सप्रामे नात्रि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञाया
सक्रेताचार्योरपि’) (११) ॥३॥ प्रतिपदनम् । ‘पद गतीं’
(दि० आ० से) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८) । क्विप् ।
वरणे वा ॥ (१२) ॥२॥ ‘ज्ञप मिक्’ (सु० प० से०)
चुरादिः । षण्णत्वाद्युचि (३१३१०७) प्राप्ते आत्वादित्वात्
(वा० ३१३१४) बाहुल्यमादा किन् । यदा तु चुरादीनां
गिजभावे सामान्यापेक्षं शपकम् । तदा किन् न्याय्य

१—हैमे तु ‘जातीयै’ इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा ‘रत्न मुजात कनकावदातम्’ इत्यनेनार्थेकरवाक्यौद्री ॥

एव । 'तितुव्-' (७।१।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥-॥ 'वित
सचेतने' (बु० आ० से०) उरादि । 'ष्यासप्रथ्य-' (३।
३।१०७) इति बुच् । 'चेतना सविदि त्रियाम् । वैष्य
त्प्राणयुके' ॥ (१४) ॥-॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

धीरिति ॥ भारणाशक्तियुक्ता धी । 'मेधु समये' (भ्वा०
उ० से०) मेधते समच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३।
१०३) इत्यकार । 'मेधा बुद्धौ कृता पुमान्' ॥ (१)
॥-॥ एकम् 'धारणावहृद्धेः' ॥

संरूपः कर्म मानसम् ।

संरूप इति ॥ इदमिदं दुर्यामिति मनस कर्म व्या
पार । संरूपणम् । 'कूप सामर्थ्य' (भ्वा० आ० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥ एकम् 'मनोव्या
पारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कार

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्त्वदेकप्रवपता पूर्णता
वा 'आभोगो चाल्गच्छत्रे पूर्णतायन्नयोरपि' । 'युन पाल
नाभ्यवहारयो' (ह० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥-॥ मनस कारो व्यापारविशेष । 'डुहन्' (त०
उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अत कृन्मि-'
(८।३।४६) इति सत्वम् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'मनस सुखादौ
तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति ॥ 'चर्चे अध्ययने' (बु० उ० से०) उरादि
ष्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपृञ्-' (३।३।१०५) इत्यद् । 'चर्चा
स्वार्थमुष्णाय चिन्तास्थासकयोरपि' ॥ (१) ॥-॥ संख्या
नम् । 'चक्षिड प्यान्' । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३।
१०६) इत्यद् । 'संख्यैकार्दा विचारे च' ॥ (२) ॥-॥ 'चर
असराये' (बु० उ० से०) उरादि । 'व्यास-' (३।३।१०७)
इति युच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्यागृह्णां ह ।
(भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥-॥
अपूर्वोत्प्रेक्षण तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थ' उरादौ 'पटपुन्-'
इति दण्डके पठित । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तनि, उ
न्तने वा अच् (३।१।१३४) घञौ (३।३।१९) । ष्टोदरा
दित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्यय । 'कर्को वितर्कं वाङ्म
यामुहकर्मविशेषयो' इति हेम ॥ (२) ॥-॥ ऊहनम् 'ऊह
वितर्क' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
श्रीणि 'तर्कस्य' ॥

विचिकित्ता तु संदायः ।

संदेहद्वापरो च

विचिकित्सेति ॥ 'रित सहाये' (भ्वा० प० से०) ।
'गुतिर्नृमित्र सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययान्' (३।३।
१०२) । विचिकित्ता ॥ (१) ॥ ॥ 'शीङ्' (अ० आ०
से०) । 'एव्' (३।३।५६) । सहाय ॥ (२) ॥-॥ 'दिह
उपचये' (अ० उ० अ०) । सदेहनम् । घञ् (३।३।१८)
॥ (३) ॥-॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामस्यययो'
(वा० २।३।३५) इति द्वित्वात्स पूर्वनिपात । ष्टोदरादि
त्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वारपरं सहाये युगे') ॥
॥-॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धनैककोट्यवगाहि-
ज्ञानस्य' ॥

अथ समो निर्णयनिश्चयो ॥ ३ ॥

अयेति ॥ 'णीन् प्राणो' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-
नम् । 'एव्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८।
४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥-॥ 'चिन् चयने' (स्वा० उ०
अ०) निश्चयनम् । 'महदृट्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥-॥
द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिरुता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपह्वे । तद्विपरिणी शक्ति ॥
(१) ॥-॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-
ष्टमति' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिक्ता ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिवुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गर्ता' (दि० आ० अ०) व्या-
हृपूर्व । व्यापादनम् । ष्यन्तान् (३।१।२६) षन् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥-॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ट्युद् च' (३।३।
११५) ॥ बाहुल्यवाङ्पुन्-इति मुकुट । तत्र । स्तित्वविशिष्टे
भावे अड (३।३।१०५) विक्रितत्वेन नपुण्यकत्वविशिष्टे भावे
त्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥
समौ सिद्धान्तराद्धान्तो

समाचिति ॥ सिद्धोऽन्तो निधयो यस्मिन् ॥ (१)
॥-॥ राद सिद्धोऽन्तो निधयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥-॥ द्वे
'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्ग्रमः ॥३॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'ग्रम चलनं' (भ्वा० प० से०) ।
भावे चिक् (३।३।१४) 'अनुनामिस्य-' (६।४।१५) इति
दीर्घ । 'भ्रान्तिरनवस्थिता । मिथ्यामर्ता च भ्रमणे' ॥
(१) ॥-॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारय ॥
(२) ॥ भावे षाि (३।३।१८) भ्रम । 'नोदात्तोप-
देश-' (५।३।३४) इति न रुद्धि । 'भ्रमोऽप्युनिर्गमे भ्रान्तौ
उन्दभ्रमणयोर्पि' ॥ (३) ॥-॥ त्रीणि 'अतस्मिस्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) ।
संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (१) ॥*॥ आ-
गमनम् । आगू । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'प्रमेथ इ' । (उ०
२।६८) । डिक्वाटिलोपः (६।४।१४३) । वधूसव्दवत् ।
यदा तु क्विपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०)
इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यु-
कारादेशः । तदा 'ओः सुप्ति' (६।४।८३) इति यणि अमि
शसि च 'आग्वम्, आग्व' इति विशेषः । 'गुरी उच्यमाने'
(तु० आ० से०) । अस्मात् क्विपि (वा० ३।३।१०८) तु
आगूः, आगुरै, आगुरः, इति धूर्त्वं ॥ (२) ॥*॥ जाना-
तेर्लुट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च'
(३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणया च प्रतिज्ञानिधय-
मते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७)
इत्यप् । 'आश्रयोऽङ्गीकृतौ हेतौ नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५)
॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति
च्यन्तमव्ययम् । सत्पूर्वात्कञोभावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७)
॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'प्रहृष्ट-' (३।३।५८)
इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥
(८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्वाचोभावे क्विः (३।३।९२) । 'समा-
ङ्गिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-
न्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षकालिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'मोक्षोपयोगिवुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यकालिका शिल्पे शाले च या धीः सा
विज्ञानम् । 'विज्ञानं कामेण ज्ञाने' इति हैम । मुकुटस्तु—
'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञा-
नमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धाः । सा विज्ञानम्' इति
व्याख्यत् । 'तत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'शिल्पादिधिपयकवुद्धेः' ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्घोषश्रेयोनिःश्रेयसाभ्युत्थम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ्मोक्षणे' (तु० उ०
अ०) । किन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्माचनमोक्षयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्कैवल्यस्य भावः । 'गुणव-
चन-' (५।१।१२४) इति प्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाण्यत्र ।
भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०)
इति निष्ठानन्त्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धानि-
गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्दलोर्विधाने करिभजने'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशंसं श्रेयः । 'श्रेयो
सुकौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नि-
तरं श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपा-
तितम् । 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयो शंकरे पुमान्' ॥
(५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे
स्वात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे य ना धन्व-
न्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ०
से०) अवसानं क्षेपः । जुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ्
(३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृती'
इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'द्वजी वर्जने' (अ०
आ० से०) । घञ् 'अपवर्गोऽस्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने
साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अर्थो 'मोक्षस्य' ॥

अधाज्ञानमविद्याहमितिः स्त्रियाम् ।

(अधेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१)
॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञाया
समज-' (३।३।९५) इति ष्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥
(२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् ।
अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुप विमोहने'
(दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्यैषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (तु० उ०
से०) इति चौरादिकस्यायमव्ययः । यद्वा 'रूपे स्तूयते ।
'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खण्डशिल्प-' (उ० ३।२८)
इति प्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः ।
पशावाकाशे सोन्दर्ये, नाणके नाटकालिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ
स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सप्यते आकुशयते ।
'क्षप आक्रोशे' (भा०, दि० उ० अ०) 'शापाभिभ्यां द-
दनी' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-
र्वाक्ये खे श्रवणे प्यनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति ।
'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।
'गन्धः संवन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ रसयते । 'रस आस्वादाने' (तु० प० से०)
जुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्व-
रागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'सृष्टा संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तारि च’ (३३।१९) इति षच् । ‘स्पशौ येषांशरे दाने स्पशंते स्पशंके रुजि’ इति हेम ॥ (१) ॥०॥ विसि-वन्ति निचध्नन्तीन्द्रियाणि । ‘पिम् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचायच् (३३।१३४) । ‘परिनिवि-’ (८।३।१००) इति षच् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयो । घान्दादौ जनपदे च’ इति हेम ॥ (१) ॥०॥ गाय इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयो’ इत्यधिकारे ‘गोचरसचर-’ (३३।१९९) इति निपातित ॥ (२) ॥०॥ इन्द्रियैरभ्यन्ते । ‘अर्थं यच्छ्यायाम्’ (सु० शा० से०) । कर्मणि षच् (३३।१९९) ॥ (३) ॥०॥ पद्यानामपि प्रत्येक त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलौके’ (भ्वा० ष० से०) । ‘अलिहृषिभ्या कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईवन् ॥ (१) ॥०॥ विषयोऽस्यास्ति । इति (५।२।१९५) । ‘विषयी विषयासक्तं काच्यवत्, ह्रौयमिन्द्रिये । पुंसि स्या मृपतौ कामदेवे वैषयिनेऽपि च’ ॥ (२) ॥०॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।१३) इत्यदिना षच् निपातित । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादियु रेतलि इति हेम ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मिन्द्रियं तु पाठ्यादि

कर्मिति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मिन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥०॥ पायति शोषयति तैलमिति पायु । ‘पै शोषणे’ (भ्वा० ष० अ०) ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युष् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) ‘पायूपत्ये पाणिपादो वाचचेतीन्द्रियसमूह । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाथ तत्किया’ इति कर्मन्दकीये ॥ एक ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

मन इति ॥ भीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥०॥ ‘मन कर्णौ तथा नेत्र रसना च त्वना सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रवक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कपायोऽह्वी

तुवर इति ॥ ‘तु’ सौत्रो धातु । तवीति हिनस्ति लो गान् । ‘छित्तरुत्वर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना षच् । ‘तुवरस्तु कपाये स्यात्काश्याडकयोस्तुचर्यपि’ ॥०॥ दी धादिरपि । ‘नेरेऽमधुणि घृताभ्यां रहिते गवि तुवर । धाते प्राप्त कपाये च रसे पुष्यधने च्युते’ इत्युत्पत्तिनी ।

‘नापि कपायस्तुवर’ इति बोधालिङ् । ‘पुमि कपायस्तुवरम्’ इति ह्रौवकाण्डे रझकोप ॥ (१) ॥०॥ षपति ष-ण्टम् । ‘वप हिंसायाम्’ (भ्वा० ष० से०) । वाहुल्वादाय । ‘कपाय सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादियु विलेपने’ इति हेम ॥ (२) ॥०॥ अर्धोत्पुमयान्वयि । उक्तसोपाभ्याम् । ‘कुचरस्तु कपायोऽह्वी’ इत्येके षटन्ति ॥ द्वे ‘कपायरसस्य’ ॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘ऊपसुपि-’ (५।२।१००) इति र । ‘(मधुरं विदे) । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्त्वपि । मधुरा मधुरापुर्यां यथामेदामधुलिपु । मधुकुटिकाया च मिथेयासतपुष्पयो’ इति हेम (१) ॥०॥ एक ‘मधुरस्य’ ॥

लवण

लवण इति ॥ लुनाति जाष्यम् । ‘लृञ् छेदने’ (भ्वा० उ० से०) । नन्यादित्यु (३।१।१३४) । लवणाहूक् (४।४।२४) इति लिङ्गान्तम् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थिं भेदे लवणा त्विद् इति हेम ॥ (१) ॥०॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटु ।

(कटुरिति ॥) कटुसात्वणोति तीक्ष्णतया सुखम् । ‘कटे वर्षावरणयो’ (भ्वा० ष० से०) । ‘कटिदिभ्या च्’ (उ० १।८) इत्यु । ‘कटुकार्ये मत्सरे च द्रुपे च कटू’ रसे । तिके प्रियहृमुत्सौ कटुका राजिकाश्चपि इति हेम ॥ (१) ॥०॥ एक ‘कटो’ ॥

तिक्त

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । ‘तिन निशाने’ (सु० ष० से०) । सामान्यपेक्षज्ञापकाच्चुरादीना गिजभावे ‘गल्लयार्थ-कर्मक-’ (३।४।७२) इति क् । पक्षातरे तु सहापूर्वक लाटुणाभाव । ‘तिनस्तु सुरभौ रसे । निक्ता तु कटुरो हिष्या तिक्तं पर्यटकांषे’ इति हेम ॥ (१) ॥०॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

अम्ल इति ॥ अम्ल्यते शक्यते भोजुमि । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० ष० से०) । ‘मूशक्यविभ्य ऋ’ (उ० ४।१०८) । अम्ल ॥०॥ ‘अम रोगे’ (सु० उ० से०) । अमति हन्सिद्धिमि । वाहुलकात्के अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल वेतसे । (अम्ली चात्रेयाम्)’ इति हेम ॥ (१) ॥०॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—अत्र दीपे त्वार्थोभङ्ग स्यात्—रति मुकुट ॥ २—अत्रि भदो भाष्कणान्तरास्ति । तत्र यथा प्रयोग । ‘दृग्नाति लवणा-पात’ इत्यनेकापैरन्तरकोमुदी ॥

१—वर्णशरणि वादरो भावसानां पञ्चदशति । ‘त वगा पञ्च पञ्च’ इति पाठप्रचारात् ॥

रसा. पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्वादाने' (बु० उ० से०) अ-
दन्त । रसन्ते आस्वायन्ते । 'एरच्' (३१३५६) घन्
(३१३१९) वा । तुवरादय पद् रसशब्दवाच्या । तत्र
तुवराकपाययोरक्षीत्वस्योक्तवादितरेषा लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादय पञ्च पुंसि' इत्यर्थे ॥

तद्वत्सु पडमी त्रिषु ॥९॥

तद्वत्स्विति ॥ अमी पट । पणामपि वाचकास्तुवरा-
दय सप्तपि गुणिनि लिङ्गज्ञा इत्यर्थे । वदुशब्दात्त्रियाम्
'वोतो गुण-' (४११४४) इति वा डीप् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
धर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनाना मनोहरे, परिमल ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३१३१९) । सज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धधभाव । 'खनो घ च'
(३१३१२५) इति घो वः । वित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनासि पचायञ्
(३१३१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दोतिमनोहरगन्धयो
धापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसद्भादिसौरभे पुंसि' ॥ (१)
॥॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनो
हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोद । 'मुद हर्षे'
(भ्वा० आ० से०) ष्वन्त । अच् (३१११३४) । 'आमोदो
गन्धहर्षयो' ॥ (१) ॥॥ एक 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादय पुंसि' इत्यत
प्राक् । अत परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणवद्य मन 'आवश्यक'-
(३१३१७१) इति णिनि । यद्वा समाकर्षणश्लो । 'सुप्य
जाती-' (३१२१७८) इति णिनि ॥ (१) ॥॥ एव निर्हारी
॥ (२) ॥॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्माणतर्पण. ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुयु रभन्तेऽत्र सुरभि । इन् (उ०
४११९८) ॥ (१) ॥॥ प्राण तर्पयति । नन्यादित्यु (३१
११३३४) ॥ (२) ॥॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सु-
गन्धौ स्यान्निसु श्लोव तु वाङ्मके' ॥ (३) ॥॥ सुयु गन्धो
ऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५१४१३५) इति समासान्त इकार ।
'सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुसकम्' ॥ (४) ॥॥
क्तवारि 'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासन. ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजाती-' (३१२१७८)
इति णिनि ॥ (१) ॥॥ मुख वासयति । नन्यादित्यु (३११
१३४) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादे.' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूमी विचारणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूति । क्तिन् (३१३१५४) । पूतिर्दुधे
गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्' (५१४१३५) इतीकार ॥ (१)
॥॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेष ॥ (२) ॥॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्त्रति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) । 'स्फायि-' (उ० २१२३) इति बाहुलकाद्रू । 'विस उ
त्सर्गे' इति तु भट्ट । 'विस्त्रसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३१२१०१) इति उ । वैचयोरभेद ॥ (१) ॥॥
आमोऽपको मल । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच' (५१
४१३३६) इति समासान्त इत् (२) ॥॥ द्वे अपकमांसा
दिगन्धस्य' ॥

शब्दान्धे तु 'कस्तूरिकायामामोद कर्पूरे मुखवासन ।
बकुले स्यात्परिमलधर्म्यके सुरभिस्तथा' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिभ्वेतविशदस्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोसिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा प०
से०) । 'ऋञ्जेन्द्र-' (उ० २१२८) इति निपातित । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुसक तु रजते' ॥ (१) ॥॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ, शोभाया वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि-'
(उ० २१२३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हेम
॥ (२) ॥॥ 'शुच दीप्तौ' (ऋ) । इक् (वा० ३१३१०८)
॥ (३) ॥॥ 'विधिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्यादि ।
श्वेतम् । घञ् (३१३१८) । 'श्वेतौ द्वीपादिभेदयो । श्वेतौ
वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनौपु च । श्लोव रूप्ये (ऽन्यवच्छुक्ते)
॥ (४) ॥॥ विशीयते । 'शङ्खु शान्तने' (भ्वा०, तु० प०

१—'गन्धस्येत्' (५१४१३५) इति खेने दुरोऽपाठात् ।

कैचित्तु मत्वर्थेऽपि त पठित्वा कर्मधारवादिनि भ्याचक्षते । तत्र ।
'कर्मधारयमत्वर्थीयान्वा बहुमीदिरिवेदो लघवत्' इति कात्याय-
नोक्तं । अपरे तु लघवमनादल्य मत्वर्थेऽपि चिन्तित । 'विसकिलयच्छे-
दपाधेयवन्त' इतिवत् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविल मलशतैर्य-
त्पुतिनाधीमयम्' इति शङ्करप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥

२—विस्त्र दन्तोष्णवादि । 'विस्त्रत्रवालदोषम्' इति दम-
यतीक्षेपात् ॥ ३—साङ्गन्ध श्वेतो धावति' इति महाभाष्य-
क्षेपात् ॥

अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विदादः पाण्डरे व्यके' इति हैम ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्वेद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृद्यभ्यामितत्' (उणा० ३।१३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोऽस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहु-लवादौ दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'द्विप शोधने' (भ्वा० प० अ०) । नर्मणि क् (३।१।१३५) । 'अघदातं तु विमले मनोते सितपीतयो' इति हैम ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मन । 'पिक् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञ्जि पृष्टिभ्य क्' (उ० ३।८९) । 'सितैस्त्वलिने वदे कर्णे सितानु शर्करा' इति हैम ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उचमने' (तु० आ० से०) । 'ऋन्नेन्द्र-' (उ० ३।२८) इति निपातित । 'गौर. श्वेतोऽग्ने पीते विशुद्धे चन्द्रमसपि । विरादे गौरं तु श्वेतसर्पे पचनेत्तरे' इति हैम । यत्तु—'गोरते' इति स्वार्ण, 'गोरति' इति मुकुटश्च तत्र । 'गुरी उचमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तलोपीपन्यासस्या-सम्भवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९५) । 'वष्टि भागुरि-' इत्यालोप । यद्वा घलनि । 'बल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । बल् । अक्ष न्यस्रात् । 'अक्ष व्याप्तौ सपाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९६) बल् चासौ अक्षश्च । यद्वा बल क्षायति । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति क् ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽस्मिन् । 'धातु गतिशुद्धयो' (भ्वा० उ० से०) । घृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुल-काङ्क्षस् । यद्वा धवनं धव 'धूस् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धव लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति क् । 'अथ धचलौ महोक्षे मुन्दरे सिते । धचलौ गौ' इति हैम ॥ (१२) ॥*॥ अजयते । 'अर्न अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जोर्णिङ्क् च' (उ० ३।५१) इत्युभन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयो । मातुरेकमुतेऽपि स्याद्वले पुनरन्य वत् ॥ नपुसक तृणे नेत्रदोमे स्यादर्जुनी गवि ॥ (१३) ॥*॥ प्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु सम्पतीतोऽर्ण रफेरतरजपारुणि । घलक्षस्तु सितश्याव कदलीकुसुमोपम । अर्जुनस्तु सित कृष्णवेशवान्कुमुदच्छवि' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणि । 'शुद्धः शुद्धे च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मन । 'इयास्त्याह्वन्विभ्य इनच्' (उ० ३।४६) । 'हरिणी पाण्डुसारक्री हरिणी चारुयो-पिति । सुवर्णप्रतिमाया च हरिताडस्तभेदयो' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुः स्वस्यास्ति । 'नीमपाण्डुपाण्डुभ्यो र' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतो । पाण्डुरं तु मरुवके' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ पण्डसे ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) घृगन्वादिवात् (उ० १।३७) क् । प्रृपोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घ । 'पाण्डुस्तु पीतमगार्ध केतकीधूलिसनिभ' इति शब्दार्णव । 'पाण्डु- कृन्तीपतौ निवे' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंचलितशुद्धस्य' ॥

ईपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईपदिति ॥ धृनोति चेत । 'धू विधूने' (स्वा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्य कसर' (उ० ३।७३) । बाहुलकादप्र-लम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्ती' (उ० प० से०) जु-रादि । 'एरच्' (३।३।५६) । धूस राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति क् । 'धूसरो किनरीभेदे, ना खरे, निपु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सित पीत-वेशवान्बकुलच्छवि' इति शब्दार्णव ॥ (१) ॥*॥ एक 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितइयामकालइयामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ पपति मन । 'कृपेधेर्णे' (उ० ३।४) इति न् । 'कृष्ण' कर्के पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने क्ली । कृष्णा तु नील्या द्रोपया पिप्पलीद्राक्षयोरेपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'शील वर्ण' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क् । 'नीलो वर्णे मणौ दौले तिथिवानरभेदयो । नीलयोपय्या व्याच्छने च' इति हैम ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसित. (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्वेद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इपिधूर्णानिच-' (उ० १।१४५) इति म्क् । 'इयामोऽनुबुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले घृद्धदाहके । इयामं सैन्धवे मरिचे इयामा सोमलतानिशो' इति हैम ॥ (४) ॥*॥ कल्पते । काल । 'कल सह्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९६) । 'काल. पुन कृष्णवर्णे महाकाल कृतान्तयो ॥ मरणानेहसो कालो कालिकारुतीरक्रीटयो । मातृभेदोमयोर्नव्यमेघांघपरिवादयो ॥ काला कृष्णनिर्ग्री लोऽर्जुन्नाम्' इति हैम ॥ (५) ॥*॥ इयाम इयामरवम-स्यास्तीति । तिष्मादित्वात् (५।२।१५७) लच् । 'इयामलः पिप्पले इयामे' इति हैम ॥ (६) ॥*॥ मचति मिथ्रीमवति

१—ताहभ्यश्च 'विशराविशदामचसारसे शारस जल' इति दण्डिमकाए । २—उ-त्वादि 'विवर्तित सितम्' इति कौचकवधयमनात् । ३—पससोपगान् 'अव च बलक्षोभान् पतिरिव' इति शब्दानुभवात् इति मुकुट ॥

१—व्यारण्या'तरोक्तमपीदमर्द्धेशानुमत्या 'शंवाद्य' (वा० ५।२।२०७) इति वार्तिकानुमतमेव मथमादिसहाधिभानादिवत् ॥ २—कालः पादे इति पाठ .

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कृमादिभ्य सहायां धुन्' (५।३५) । 'पचिमच्योरिचोप
धायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुण (७।३।८६) ।
'मेचक श्यामले कृष्णे तिमिरे वहिर्वन्दके' इति हैम ॥
(७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दान्ते तु 'मेचकः कृष्ण-
नील स्यादतसीपुष्पसनिभ' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औष्णादिक
क (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्राया स्त्रिया,
गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात्
'अक्षिप्रुपिभ्य क' (उ० ३।८९) 'धुमास्त्रागा—' (६।४।
६६) इत्यादिना ईत्वर-इति कुञ्जभेदोक्तम् । तद्व्यञ्जकपिनि
स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्र पलाशं ना रक्ष शठीहरि
तक्षिचुके' इति रुद्राङ्गसादिरपि । तत्र सत्रापूर्वत्वाद्बुद्ध
भाव यद्वा पलमश्राति । 'अश भोजने' (भ्या० प० से०) ।
'कर्मण्यन्' (३।२।१) । तत्र प्रहायन् (५।४।३८) ।
'पालाशः किञ्चुके शब्दा । हरिद्राणां राक्षसध पलाशं छदधे
'मृतम्' इति हैम ॥-'शोपे' (४।२।९२) इत्यस्य विधिला
कीकारादण्-इत्याहु । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषला
भावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हृद्याभ्यामितन्' (उ० ३।
९३) । 'हरिता स्त्री च द्वाया हरिद्राण्युतेऽन्यवत्' ॥ (२)
॥*॥ 'हृद्यरुहियुपिभ्य इति' (उ० १।९७) । हरित् ।
'हरिदिशि स्त्रिया पुंति ह्यवर्णविशेषो । अस्त्रिया स्या-
त्तुगे च' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भांषि
च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रथ लो वा' (उ० ३।९४)
इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे
लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षं रुधिरं युदे' इति
हैम ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतिपत्ते'
(उ० उ० से०) । 'अतिलयण्यन्ताशुरादयः' इति गिजभापे
क (३।२।१०२) । 'अतो लोप' (६।४।४८) । 'चो कु'
(६।२।३०) । 'रक्त नीत्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽमृज्यतुरके

प्राचीनामलकेऽरणे' इति हैम ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्त-
वर्णस्य' ॥

शोणं कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणं वर्णं' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः दृशानौ खोनाके लोहि-
ताथे नदे पुमान् । निपु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥
कोकनद रक्तोरपलमिच छविर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोण-
वर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्वरुणः

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चित्तेहित ॥
(१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) 'अँ-
रुद' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहित' इत्यमर
माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कं सध्यारागेऽर्कसारथी ।
नि शब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, युणिनि निपु ॥ अरुणाऽति-
विपाद्यामामशिष्ठात्रितासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुण
वर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्त (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट गती'
(भ्वा० प० से०) ध्वन्ताद्वादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
पाटलाकुसुमाभ पाटल । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयो ।
पाटलः स्यादाशुनीहौ पाटला पाटलिकुमे' इति हैम ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिशः

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्वैद् गती' (भ्वा० आ०
अ०) बाहुलकात् 'कृद्युदभ्यो च' (उ० १।१५५) ॥ (१)
॥*॥ कपिवर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।
१००) हा । कपिर्वन्द । तद्वर्णत्वादिति धा । 'कपिश-
क्षिपु श्यामे, क्षी माधव्या, तिहके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥
'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम्रति ॥ धूमं राति । क (३।२।३) । धृपोदरादि
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूम लाति । 'रा, ला, आ
दाने' (अ० प० अ०) । क (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्ण-
विभो लोहित ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गविंशद्वौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेवने' (भ्वा० प० से०)
'गडे कड च' (उ० ३।१३२) इत्यान् । यद्वा कटनम् ।

१—विश्वकोपसोऽय पाठ ॥ २—हैमे तु लोपश्च्ये ॥
३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु पलाश किञ्चुजस्ये ।
५—तेते वलाश अने इत्यण पाठ ॥

१—तालव्यान्त 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति दिसपानशेषात्
'कपिशक पिशितं मरुतामिना' इति माथात् ॥ २—तालव्यमध्य ।
तथा च माये 'धरिपात्रपिशकलतारजसरोपश्वनालि कपिशं
गलता' इति—इति मुकुट ॥

कड । 'वनो ष च' (३१३१२५) इति ष । कडमुच्छति ।
 'कृ गतौ' (भ्या० ष० अ०) 'कर्मव्युत्' (३१२३) ।
 ('कडारः पित्रले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'क्यू वणें' (भ्या०
 आ० से०) । 'कवे षध' (उ० ११५५) इति इल्वचप्रलय ।
 पवराधान्तादेश । षषि षणं लातीति वा । 'पुण्डरीक-
 रिष्या तु शिक्षिपागोविशेषयो । छीं रेणुकाया कपिला वणं
 ना कुकुरे सुनौ ॥ अनले वापुदेवे च कपिलः परिकीर्तित ॥
 (२) ॥*॥ पित्रयति । 'पित्रि वणें' (अ० आ० से०) । अच्
 (३१११३४) । न्यङ्कादि (७३१५३) । 'पिङ्गा गोरु-
 नाहिह्नात्रिकापण्डित्वासु च । पिङ्गी शम्पा पिशने ना वारके
 तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिडा अवयवे' (तु०
 उ० से०) 'विडादिभ्य कित्' (उ० ११२१) इत्यङच् ॥
 (४) ॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्या० ष०
 से०) । घृणावादिवाद् (उ० १३७) चाष्ट । 'कनुत्रिपु
 स्वर्गपित्रे नागना मातरे त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिञ्जति ।
 'पिञ्जि वणें' (अ० आ० से०) । घृणादिवाद् (उ० ११९६)
 कञच् । 'न्यङ्कादीना च' (७३१५३) इति कृत्वम् । पिङ्गं
 लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वस्री श्वेदस्पर्शपरिपार्थिके ।
 कपो मुनौ निषेर्भेदे पिङ्गला कुमुदधियाम्' ॥ (६) ॥*॥
 पद् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दाण्ये तु 'सितपीतहरीद्रक कडारस्तृणवहिवत् ।
 अयं त्रिकपीताक्ष कपिलो गोमिथुन ॥ हरिताशेषि
 केसौ तु पिशङ्गः पद्मभूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसिताविनात
 पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छात्र. पित्रे शुक्ला-
 ण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्माँरकल्मापशालैताश्च कर्पुरे ।

चित्रमिति ॥ चीवते । 'चिच् चयने' (भ्या० उ० अ०)
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४११६४) इति कृ । चित्त प्रायते
 वा । 'शैङ्ग पालने' (भ्या० आ० अ०) । क (३१२३) ।
 'चित्रकिर्माँर-' इति समासतन्त्रुला वृथभ्रूवदेदर्शनं 'गुणे
 शुक्लादय पुंसि' इत्यस्य वाधनाथम् । 'चित्रावुपर्णापोड
 म्यासुभद्रादन्तिकाङ्ग च । मायाया सर्वनक्षत्रनदीभेदेषु च
 त्रियाम् । तिलकालेखयो ह्रीं च कर्पुराद्भुतरोरिपि । लघुक-
 चोस्त्वन्वलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्वाण्डे-
 ष्य षष्ठि । सदनुपेधेनापि 'चित्रकिर्माँर-' इति समस्तं
 केचिप्युपन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्तते । 'कृ विक्षेपे' (उ० ष०
 से०) । 'गम्भीरादयध' इति किरतेरीत्, सुडागम ।
 'किर्माँरे ना नागरे (कर्पुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥
 कलयति विप् (३१२१७८) । कृ । मापयत्यभिभवति
 वर्णान् । माप । 'मप हिंसायाम्' (भ्या० ष० से०) ।

१—'एक वेपलक्य चित्र चित्र वेदेवता कुप' इति धर्मही
 निमनोगोत्रवचने । इति मुकुट्युपमनोहरे ॥

'हन्व्यशंथ' इति सुरादी पाठ्यात् गिच् । कृच् चार्ता ना-
 पथ । 'कल्मापः कर्पुरे कृष्ये' इति मूर्धन्यान्ते रमस ।
 'कल्मापो राधसे कृष्ये शबलेऽपि' इति हैम ॥ (३) ॥*॥
 शपलाक्रोधाति वर्णान् 'शप आवोशे' (भ्या० उ० अ०) ।
 'शपेर्बंध' (उ० ११९०५) इति कृच्, कर्त्वं च ॥ (४) ॥*॥
 एति वर्णान् । एतेर्वर्णं तन् (उ० ३१८६) । 'एतः कर्पुरे
 आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'नर्वं हिंसायाम्' (भ्या० ष० से०) ।
 'मङ्गरादयध' (उ० ११४१) इति निपातनात्कुरच् । कवयो-
 रभेदात्कुरर् । 'कर्पुरं सलिले हेत्रि कर्पुरः पापरक्षतो ।
 कर्पुरा कृष्णमृताया शबले पुनरन्यवत्' (६) ॥*॥ पद्
 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-
 ष्रतैवेत्येते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये
 नपुंसकम्' इत्यस्मात्पादोऽयम् । पदस्य शुक्ल इत्यादि यो-
 प्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यलिङ्गं प्रतिपि-
 पादमिषितम्, तद्विद्वा इत्यर्थं । यथा शुक्लम्, शुद्धं, शुभ्रं
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविधरणम् ॥

प्राह्वी तु भारती भाया गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

प्राह्वीत्यादि ॥ वद्वान् इयम् । 'प्राह्वीऽनाती' (६१४
 १७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४१११५) इति टोप् ।
 'प्राह्वी तु भारती । शाकभेद पद्मगण्टी हृषिका सोमव-
 हृषिपि । वद्वराक्षि' इति हैम ॥ (१) ॥*॥ विभक्तिः ।
 'शुभ्रदशि-' (उ० ३११०) इत्यवच् । तत् प्रहायणि
 (५१४३८) टोप् (४१११५) । भरतस्येयमिति वा ।
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्या पश्चिप्रभेदयो'
 ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाप व्यकाया वाचि' (भ्या०
 आ० से०) । 'पुरोध हल' (३१३१०३) इत्यप्रलय ॥
 (३) ॥*॥ शुभ्रन्येताम् । 'यू शब्दे' (प्रया० ष० से०) ।
 सपदादित्वात् (वा० (३१३१०८) क्तिप् । ('गोः स्त्री भापा-
 सारसलो') ॥*॥ भापुरिभते गिरापि । 'ब्रह्माणी यवनं
 वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दाणव (४) ॥*॥
 उच्यते । वाच् 'वच् परिभाषणे' (अ० ष० अ०) । 'त्रि-
 न्वचि-' (वा० (३१३१०८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽस-
 प्रसारण च । ('वाचाये भारत्या वचने सिमी') ॥ (५)
 ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्या० ष० से०) । इम् (वा०

१—'प्राह्वी गोभारती' इति षचिप्याठ. इति बुधमनोहरा ॥

(३।३।१०८) । ('वाणिस्त्वुदे । च्यूतो मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैम । 'वाणिः स्याद्वृत्तिभारयोर्वाणि मूल्ये बलाहके' इति विश्व) । 'रुदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डौपे । घञि (३।३।१९६) गौरादित्वात् (४।१।४७) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्या । मनुप् (५।३।१६४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापयाया व्रीहौने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैम ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं घञनं घञः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याहृपूर्वाद्भो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।१६४) । सप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'लप व्यक्ताया वाचि' (भ्या० प० से०) । भावे क (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाप व्यक्ताया वाचि' (भ्या० आ० से०) । भाषण भाषितम् । भावे क (३।३।११४) ॥ (४) ॥ ॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥*॥ अनुनि (उ० ४।१।९९) वच ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्मणाद्यान्नयोदश (वचनस्य) पर्याया' इत्याहु ॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ सस्त्रुतादपभ्रश्रयति । 'अश्रु अध पतने' (दि० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('अप भ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयो') ॥ (१) ॥*॥ अप भ्रष्ट शब्दोऽपशब्द ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्पन्नस्य गात्रीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचक साधु स शब्द स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुयन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२

तिङ्ङिति ॥ तिङ्गताना चय 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थे । सुबन्ताना चय । 'प्रकृतिसिद्धिमिद हि महारमनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

१—'मेण्टे स्तद्विरदाधिरोगिणि, वश याते सुयन्धौ विधे शात्ते हन्त च भारचौ विपठिते वाणे विपादसृश । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्रान्मृष्टयश्चेते शिष्ट कश्चन स प्रसादयति तां यदाग्निस्त्राणिनी ।' २।५३ श्रीकण्ठचरिताङ्कान्तो वाणि शब्द ॥ २—'बलीयर्दपक्रियेव समाधुर्यां वाणी मनोरति' इति दमयन्तीशेषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्द ॥

भाष्यकारमते आवश्यकरवाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-त्यादि । वाशब्द समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुपचयात्कमपि वाक्यम्' इत्यर्थे ।

१—'रद च 'अनभिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिद, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्ततात्पय-कैऽस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमाया भाष्यभ्रान्त्वा ॥ भाष्ये तु प्रयुत 'तिङ्गनानापिचरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृश्' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयम् 'अस्तिमन्तीपर प्रथमप्रयोगेऽप्रयुक्तमानोऽप्यस्ति' इति वृश् वृश् 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहार विना तत्र प्रथमैव न स्यात् । 'शब्दाथप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सकृ तत्प्रविभागतसमात्सधभू-तरस्तज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यकृच्छ्रीवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्ति । 'वृश्' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्ता पदार्थो व्यभिचरति' । इत्युक्त्वान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'नृद काला' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहारयम् इति 'अतीतानागत स्वरूपोऽस्त्यन्वभेदाद्गर्भानाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये -यक्तम् ॥ अत एव बुधमनो-हरात्पठ्याद्याभाष्ये 'तिङ्मुयन्तचय' 'चैत्र पचति' इत्यादि ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थक 'पचति भवति' इत्युक्त्वात्परोह—

क्रिया घेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधक शब्दशत वाक्यम्' इत्यर्थे । विस्तरोऽयम् । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यक' इत्युक्तम् ॥

२—'अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । बोध्या' इति शेष । 'कारकान्वितक्रियाबोधकमुत्तिङ्गन्तचय' इत्यर्थे । मुप च तिङ् च सुसिद्धि । सुभिशिष्ट तिङ् सुसिद्धि । तयोरन्तश्चोऽप्युत्तरेण समास ॥ तेन सुबन्तचय—तिङ्गन्तचय—सुसिङ्गन्तचयाना त्रयाणामपि लाभ । तत्र सुबन्तचय—'चैत्रेण शयित-यम्' इति । तिङ्गन्तचय—'पचति भवति' इत्यादि । अन्त्य—'चैत्र पचति' इत्यादि । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरुपपदसमुदायव्यावृत्ति । सुसिङ्गन्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादर्थावृत्ति । तस्मापि 'वन्नादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा ण्यमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ (२।२।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यात समिशेषण वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असंस्वभावप्रत्ययान्तानाम-ध्यारयत्तत्वेन ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-शेषणमात्प्रयात वाक्यम्' इत्यत्रमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुक्तमानमप्रयुक्तमानं न्यारयात् प्रयुक्तमानैःप्रयुक्तमानैर्वा वन्नादि-भिर्बिंशेषणे सति वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-क्तमानमात्प्रयात यथा 'शील ते स्वम्' । अथ 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुक्तमानविशेषण यथा—'प्रविश' । अथ 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोर्थात्प्रवराणां आरयातादेरवगमादप्रयोग । 'आरयातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदन पच तव मविप्यति' इत्यादौ वाक्यभेद' इति स्वयमेवाधिधानचिन्तामणौ ध्यारयातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारभतेन प्रथम पक्ष 'एकतिद् वाक्यम्' (भा० ३।१।११) इति वार्तिकमिप्रयोगपर इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया-' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य—इत्याहुः । तत्तु 'बचोऽशब्दसङ्ग्राह्याम्' (भा३।६७) 'इति कृतनिर्घेकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचै (अ० प० अ०) प्यत् (३।१।१२४) । 'बचो -' (भा३।५२) इति कृत शब्दसङ्ग्राह्याम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाच्यं तु कुरिसते हीने वचनाहं च वाच्य वत्' ॥ (१) ॥*) एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आत्रायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु ध्रवणे' (भा० प० अ०) । 'कर्मणि क्तिन्' (३।३।१५४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयतीप्स्तुभ्य करणे' (वा० ३।३।१५४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः धोने च तत्कर्मण्यात्रायवातयो द्वियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद् ह्याने' (अ० प० से०) । 'हृत्थ' (३।३।२२१) इति घन् । 'वेदः श्रुतौ च विरौ च' ॥ (२) ॥*॥ आत्रायते अभ्यसते । 'त्रा अभ्यासे' (भा० प० अ०) । 'कर्मणि घन्' (३।३।१५५) 'आमनस्यु पदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'इयाथथा'—(३।१।१४१) इति ण । 'आत्राय वृत्त भागमे । उपदेशे च' इति हेम ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—श्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्म । तथा त्रय्या विधिविधीयमानो यज्ञा द्विसाद्विधि । 'विधानमृग्यलु सात्रां त्रयीधर्मं विदुर्धुषा' । एकम् ।—इति सुकृत् । तत्र । 'तानि धर्माणि' 'धर्मण पा पमपदुदति', 'वेदोऽखिलो धर्ममूल धर्ममूलमिदं स्युतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म', 'धिया न्स्वधर्म', 'धर्मदेशे कुरक्षेत्रे' 'धर्मं प्रोचिषतत्रैतव', 'धर्मं स्य ह्यापवर्गस्य', 'धनं च धर्मैकफलम्', 'धर्मोदर्थेय', 'धर्मो रक्षति रक्षित', 'धर्माधर्मौ तद्विपाका', 'धर्मं जिज्ञासमानेन' इत्यादिषु बहुषु धर्मसदस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्त, इतिवदेते प्रयोगा सत्विति चेत् । न । वै पन्मात् । देवदत्तसदस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्ट । इतिवत् शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मसदस्यैव प्रयोगो दृष्ट । 'एव त्रयीधर्मम्' इत्यादां च

२—कश्चरीरहिततनुस्तकं तु पशुत्तरण-धर्मो रक्षणीव्यादी तु सत्यमातिव पूर्वपदभेदो द्रष्टव्य । तन्प्राप्तु त्रयी, इत्यन्तं बहुषु वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वदसामान्ये त्रिवेदा च धर्मतः । (यथा) दित्रशब्दो माहण विषयश्च । त्रयीधर्म, इत्यस्ती प्रथा धर्मस्त्रयीधर्म इति विमहो बोधः । त्रयीविशेषणत्वागमादिभ्याश्चक्षुषं । भागमादिनोक्तस्य धर्मत्वाभावात्-इत्याह । एकम् । 'क्व च श्रुतौ' । कल्प्यत इत्यन्ते देवा अनया—इति पाठ उपपन्न ॥

कचिन्नयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लक्ष्ये पटीसमाप्त कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकभावात् सवन्ध- पक्षर्षं । तात्त्रिकसौ- यतादिधर्मव्यावृत्त्यधर्मिद् धर्मस्य विशेषणं सगच्छते । 'धर्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्रयन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदान्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरत्ययं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्या द्विजा, विप्रोऽपि द्विज' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरत्ययम् । तत्र धर्मपर्यायापानभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समाप्ते गुणोभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविधभावशातच्छब्देन परामर्श—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विशेषत्वात्तद्वेदस्य त्रयीशब्दस्यानुवाच्यत्वासंभवात् । वेदस्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवात् । यदपि—यथा शब्दानुशासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ श्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादि । एतेन वेदे- विहितत्वं धर्मत्वम्, वेदस्य धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धर्तु लोकात् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मं 'अर्तिसुधु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना घृनो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदविहितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋचन्ते स्तयन्ते देवा अनया । 'ऋच श्रुतौ' (उ० प० से०) । क्तिप् (भा० ३।३।१०८ ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'योऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम शीयसुपायस्य भेदे वेदान्तरदेषि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अर्तिसुधु-' (उ० ३।११७) इत्युक् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमेकंम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽप्येवा यस्या सा संहति । त्रिशब्दात् 'सह्याया अवयवे तयप' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्या तयस-' (५।२।४३) इत्ययत् । 'द्विष्ठा-' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी निवेद्या त्रितये पृथ्व्या सुमतावपि' इति हेम ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसं- प्रातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि ध्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ ध्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याजम् । 'शिक्षा क्तलो व्याकरण निरुक्ते ज्योतिषां गति । धन्तेविचितिरित्येतै पठन्ते

१—इत्युत्प्लोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्सृष्टीनाम् इति क्षीरस्वामी । २—आर्षवैणशु त्रयश्रुत्वाद् पठेति स्वामी ॥

वेद उच्यते । शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा०भा०से०) 'गुरोश्-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यय ॥*॥ अक्षयते ज्ञायतेऽनेन । 'अभि गती' (भ्वा०प०से०) । घ (३।३।११८) च् (३।३।१२१) चा ॥ (१) ॥*॥ एक 'वेदाङ्गस्य' ॥

अंकारप्रणवौ समो ।

अंकारेति ॥ अवति । 'अवतेटिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्त्रस्यस्यैव टिलोप 'अवरत्नर-' (६।४।२०) इत्युटौ। गुण (ज।३।८४) । 'वपट्कार' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि वारप्रत्यय (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रणूयते स्तूयते । 'णु स्तुती' (अ०प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अंकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्यापदेशेऽव्ययम् । तदा स्तेऽसिन् । 'थास उपचेराने' (अ०अ०से०) । 'हलथ' ३।३।१२१ इति घ् ॥ (१) ॥*॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आर्यायानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्याख्यः स्वरः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चाणुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्य । चतुर्थं प्रवृत्तो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । स्वरान्ति शब्दायन्ते । 'सृष्ट शब्दोपतापयो' (भ्वा०प०अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुस्ति-' (३।३।११८) इति घ । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजु दीप्ती' (भ्वा०उ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङ । स्वरा अच । तद्धर्मत्वाद्बुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्थानमध्यमादित्रिकखरे । उदात्तादावकारादौ पङ्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उच् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म ष (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'उदात्तो दावृत्तमहोत्संघे च स्वरमियपि' इति हैम ॥*॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिका दण्डनीतिस्तर्कविचार्यशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षण परीक्षणम्-अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमसा 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमो' (दि० प०से०) । 'वमन्ताद्' (उ० १।११४) दण्डो नीयते वो ध्यतेऽनया दण्डनीति । किन् (३।३।१५४) यद्वा दण्ड लयति । दण्डान्प्रति प्रापयति । किच् (३।३।१०४) आन्वीक्षिकीसा हेचर्यात्क्रीलम् ॥ (१) ॥*॥ एतौ द्वौ ममात्तर्कविद्याया न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ

गती' (भ्वा०प०अ०) । 'उपिकुपि-(उ० २।३) इति घन् । अर्थस्य भूम्यादे शालम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिड ख्यान्' (२।४।५४) ष्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपलभ्यो ज्ञातोऽर्थो यसा सा । एक 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सार्यचिरम्-' (४।३।२३) इति ऋटशुली । 'पूर्वकालेक-' (३।१।४९) इति सूते निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नव पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूते निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतागतवर्थावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । पचायच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पौणे पुस्ति, त्रिपु प्रत्रे' ॥ (१) ॥*॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराणि च । भूम्यादेशैश्च सस्थान पुराण पञ्चलक्षणम्' । ऋचिदिह 'वशानुचरित चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतग्रन्थपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (उ०उ०से०) । 'चिन्तितपु-जिक्थि-' (३।३।११५) इत्यद् । कथा कादम्बर्यादि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवलिहका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वहै वल्ह परिभाष-णह्रिवाच्छादनेषु' (भ्वा०भा०से०) । दन्त्योष्ठादिर्हान्ताः 'कुन् श्लिपिषङ्गयो-' (उ० २।३२) । ष्वुल् (३।१।१३३) ना ॥ (१) ॥*॥ प्रहेलयति अभिप्राय सूचयति । 'हिङ् भावकरणे' (तु०प०से०) । ष्वुल् (३।१।११३) । 'व्यक्तौ-कृत्य कमप्यर्थं स्वरुपाथस्य गोपनात् । यत्र वासार्थसम्बन्ध कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥*॥ यद्वा प्रवल्हतेरेणि (उ० ४।११८) प्रवलिह तत् 'छुदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति टोप् । उभाभ्या स्वार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्न-दूती विपादिका' इत्युपलिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्वि-ज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वक रचितलात्स्मृति । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयो ज्ञियाम्' ॥ (१) ॥*॥ धर्मबो-धार्थं रचिता सहिता । सपूर्वाद्घाते कर्मणि के 'दधातेर्हि' (ज।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोशे तु पण्डितपणस्य पुराणसत्ताभिहित । 'यदाह-पोडशपण पुराण पणो भवत्काङ्किणी चतुष्पेण—इति' इत्य-नेकाधैरवाकारवैमुडी ॥

समाह्वतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३१३१४) ॥ (१) ॥
 ॥ ॥ सग्रहणम् । 'ग्रहट्ट' (३१३१८) इत्यप् । 'वित्तरणो-
 पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययो । निबन्धो य समासेन स-
 ग्रहं त विदुर्वुधा' संग्रहो बृहद्ब्रह्मे मुष्टिसक्षेपयोरपि' इति
 मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
 ष्यत् (३१११२४) । सत्पूर्वकत्वाद्ब्रह्मभाव । यद्वा सम
 क्लृप्तम् । तद्विपरिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वान्छन्दोऽपि
 सा । समशब्दात्क्यचि (३११८) 'मर्थप्रातिपदिकेभ्य'
 (वा० ७११५१) इति मुणागमे 'अ प्रत्ययात्' (३१३१०२)
 इत्य टाप् (४११४) ॥ (१) ॥ ॥ समसन समास । घृत् ।
 (३१३१८) । समासोऽर्था यस्या पूरणसाकाङ्क्षा । क्वचित्कि
 परीक्षाधर्मपूर्णावयव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्र नभसलम्'
 इति । वज्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्ट चापूर
 महेन' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥ ॥ 'असमासार्था'
 इति पाठे तु 'अपरिपूर्णायां' इत्यर्थं ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥
 किंचदन्ती जनश्रुतिः ।

किंचदन्तीति ॥ कोऽपि वाद । विपूर्वाद्भेद 'भृत्तुवहि
 क्वि' (उ० ३१३२८) इति झच् । 'क्षोऽन्त' (७११३) 'गो
 रादिलात्' (४११४१) ङीप् । यद्वा 'किंचदन्ति' इत्याख्याय
 माना । अनुकरणशब्दादात्तात्प्यत्तात् (वा० ३११२६)
 'अच् इ' (उ० ४१३९) । 'कृदिकारात्' (ग० ४११४५)
 इति ङीप् ॥ (१) ॥ ॥ जनेभ्य श्रूयते । किन् (३१३१४) ॥
 (२) ॥ ॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ श्रुतिलोकवृत्तम् । तदस्त्वस्याम् । 'वृत्तेष'
 (वा० ५१२१०१) इति वार्तिनेन ण । यत्तु—'प्रहाध्वज'-
 (५१२१०१) इत्यादिना ण—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र
 वृत्तिसाधस्य पाठोऽप्रामाणिक' इत्युक्तवार्तिनेनैव क्षापित
 स्यात् । 'वार्ता तु वर्तने वार्तित्रणे कृष्णाद्युदन्तयो । नि
 सारारोग्ययो ह्रीवम्' ॥ (१) ॥ ॥ प्रवर्तने व्याप्नोति वृत्ते
 (भा० आ० से०) किन् (३१३१४) । 'प्रवृत्तिर्दन्तरा
 न्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैम ॥ (२) ॥ ॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो
 गवेषणीयोऽन्त समासिर्गस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये
 वार्ताप्रवाचयो' इति हैम ॥ (३) ॥ ॥ उद्गतोऽन्तो यस्य ।
 'उदन्तः साधुवार्तयो' ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'वार्ताया' ॥

१—हेमे तु सग्रहो बृहद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षेपयोरपि' इत्युक्तम्व्यते ।
 सचचेऽपीति ब्रह्म—इत्यनेकार्थनेतृत्वात्परकोमुनी । २—हेमे तु
 'प्रवृत्तिर्वृत्ते वार्तायां प्रवाह' इत्युक्तम्व्यते ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आप्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अधेति ॥ आह्वयन्त्याहा । 'आतथोपसर्ग' (३१११३६)
 इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो वो वक्ष्य' (वा० ३१२१३) इति
 उ । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (ध० प० अ०) ।
 घन्ये क (वा० ३१३१८) । 'अन्यत्रापि' (वा० ३१२१८)
 इति वो वा । यद्वा आह्वानमाह । सपदादि (वा० ३१३१०८)
 तस्या अय ॥ (१) ॥ ॥ आत्थानम् । 'आतथोपसर्ग'
 (३१३१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ ॥ एवमाह ॥ (३) ॥ ॥
 अभिधीयते । कर्मणि ट्युट् (३१३११३) ॥ (४) ॥ ॥
 ज्ञायते । 'प्रा अन्वयते' (भा० प० से०) । यद्वा नम्यते
 ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'गम प्रकृतेः शब्दे च' (भा० प० अ०) ।
 'नामन्तीमन्' (उ० ४११५१) इति निपातित । 'भागस्य
 नामन्यो धेय' (वा० ५१४३५) इति स्वार्थे वा धेय ॥
 (५) ॥ ॥ (६) ॥ ॥ पद 'नाह्व' ॥

हृत्तिराकारणाह्वानम्

हृत्तिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेन (भा० उ० अ०) । किन्
 (३१३१४) ॥ (१) ॥ ॥ आकारणम् । कृञो ष्यन्तात्
 (३११२६) युच् (३१३१०७) ॥ (२) ॥ ॥ (ह्रि) ट्युटि
 (३१३११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥ ॥ जीणि 'आह्वानस्य' ॥
 संहृतिर्वह्वभि वृत्ता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्वृत्ता चेत् संहृति ॥ (१) ॥ ॥
 एषम् 'बहुकर्वृत्ताह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वाद ॥ (१) ॥ ॥ 'वि ना-
 नार्थेऽव सदेहे हरण हार उच्यते । नानासदेहेहरणाद्व्यवहार
 इति स्मृत' इति कात्यायन । 'व्यवहार' स्थितौ षणे ।
 इमेदे' इति हैम ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रूपादिन्यायस्य' ॥

उपेत्य ॥ उपन्यसनम् । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
 घञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥ ॥ वाचो मुसन्निव मुसमुपक्रम ॥
 (२) ॥ ॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोढात् उदाहारः

उपोढात् इति ॥ उप सर्गापे उद्वनन क्षापनम् । भाये
 पञ् (३१३१८) ॥ (१) ॥ ॥ उदाहरणम् । घञ् (३१३१८) ॥
 (२) ॥ ॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यवर्णनस्य । प्रकृतोप
 पादवस्य उदाहारादेरित्यने ॥

शपनं शपथ पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ट्युट्

१—भाष्य तु 'अ वेचरि' इति दृश्यते ॥ २—'दुभेदे
 व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३१३११५) ॥ (१) ॥-॥ 'शीघ्रप-' (उ० ३१११३) इत्यर्थः । 'शपथः पर आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥

प्रश्रोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३१३१०) इति नङ् । 'प्रश्ने वा-' (३१३११७) इति छिद्वात्त संप्रसारणम् ॥ (१) ॥-॥ अनुयोजनम् । युजेय्म् (३१३१८) ॥ (२) ॥-॥ प्रच्छन्नम् । 'पुरोध हठ.' (३१३१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६१११६) ॥ (३) ॥-॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाच्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । प्यत् (३१११२४) ॥ (१) ॥-॥ उत्तरणम् । 'श्रुदोरप' (३१३१७) । ('उत्तरं प्रवर्णो-ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराटजे' ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या वासावभियोगश्च ॥ (१) ॥-॥ ब-क्षिडः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाङ्गावे ल्युट् (३१३११५) ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याचिवा-दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिज्ञानम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशापेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३१३११५) ॥ (१) ॥-॥ अभिशापनम् । घञ् (३१३१८) ॥ (२) ॥-॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुपानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३१३१८) । 'प्रणादस्तु पुमास्तारशब्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीतकृतं वृणाम्' इति शब्दांशवः ॥ (१) ॥-॥ एकं प्रीतिवि-शेषजनितस्य 'सुरकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समक्षा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश् व्याप्तौ' (खा० आ० से०) 'अशोर्दन्ते युट् च' (उ० ४१९१) इत्यञ्जुत् ॥ (१) ॥-॥ कीर्तयते । 'कृत संशब्दने' (तु० प० से०) । 'ऊतियुति-' (३१३१७) इति निपातित । 'कीर्तिः प्रसा-दयसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥-॥ समं । सर्वैर्ज्ञायते । 'ज्ञानबोधने' (भ्वा० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३१३१८) (अन्यानापीति) डो वा ॥-॥ 'समाशा' इति समाङ्पूर्वाङ्ग- (त्रेया० प० से०) । 'आतथोपसर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् ॥-॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञाया समज-' (३१३१९) इति क्यप् । 'कथपि प्रतिषेधः' (वा० २१४१५६) इति न वीचयम् ॥ (३) ॥-॥ त्रीणि 'कीर्तः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तव्यतेऽनेन । 'श्रुदोरप' (३१३१७) ॥ (१) ॥-॥ 'दात्री-' (३१३१८२) इति ध्रुनि लोत्रम् ॥ (२) ॥-॥ किति (३१३१४) स्तुतिः ॥ (३) ॥-॥ 'गु स्तुती' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥-॥ चलारि 'स्तुतेः' ॥ आम्नेडितं द्विलिखकम्

आम्नेडितमिति ॥ आम्नेड्यते आधिभ्येनोच्यते स्म । 'मिड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१३१०२) । यथा 'सर्पेः सर्पः' इति ॥ (१) ॥-॥ एवम् 'द्विखक्तेः' ॥

उच्चैर्घुप्तं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म । 'घुपिर् शब्दे' (तु० उ० से०) । कः (३१३१०२) । 'घुपिर्विशब्दने' (७१२२३) इतीगिनयेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् । तत्र प्रकृते नामिप्रेतम् ॥ (१) ॥-॥ 'ग्यास-' (३१३१०७) इति शुच् ॥ (२) ॥-॥ * ॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकमीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कवयते । 'कक लौक्योपतापयो.' (३) । वाहुलकाडुण् ॥ (१) ॥-॥ एवम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादापरीवादापचादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णाद्वो निन्दायाम्, तयोप-क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्णयते । 'वर्णे वर्णने' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरोधोऽवर्णः 'वर्णो द्विजादिशुक्रादियोगुणकथाश्च । स्तुती ना न स्त्रियां मे-दरूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥-॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० से०) । घञ् (३१३१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-लेकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥-॥ निरादिपूर्वाद्धिदेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३१३१८) । 'निर्वादेः सालोक्यादपरिनिष्ठित-वादेशो' ॥ (३) ॥-॥ 'उपसंगस घञि' (६१३१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपचादे स्याद्रीणावादानव-स्तुति' ॥ (४) ॥-॥ 'अपचादस्तु विन्दायामाशाविप्रभ्रमः योरपि' ॥ (५) ॥-॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१८) ॥ (६) ॥-॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३११५) । 'अ प्रलयत्' (३१३१०२) ॥ (७) ॥-॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१-—लोकवादीऽपचादः । तत्र यथा 'सलनिर्वादाकथायां वदिता बल्लकनोऽपि स्यात्' ॥ १ इति छिन्नवाद्दस्यकथाः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २-—मेदिनीर्हमयोस्तु 'अचवाद्' इति दृश्यते । व्याख्यातमुद्राहृत च तद्वानेकाधैरवाकरकौ-सुवाग् ॥

‘अर्थात्मनः’ इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठाभ्रियं कृत्
सामासान्तः । अनर्थकं जरतृवादिवाक्यम् । ‘अवध्यं स्याद्’
इति पाठ इति कौमुदी । ‘अवध्यमवधार्हे स्यादनर्थकवच-
स्यपि’ इति (हितमेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘समु-
दायार्थदशून्यस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-
राणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥ न वचनाहम् ।
ष्यद् (३।१।१२४) । ‘वचोऽश्रद्धासंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति
न कुलम् ॥ (२) ॥ द्वे ‘निंदावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । कः (३।२।१०२) ।
‘आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके । सारपुरातन-
वक्षेऽपि नववक्षे विज्ञानके’ ॥ (१) ॥ मृपार्थो यस्य ॥ ॥
‘एष वन्ध्यासुतो याति’ इत्यादिवचनस्य ‘मृपार्थकनस्य’
एकम् ॥

‘सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोलुण्ठनमिति ॥ ‘कुटि आलस्ये प्रतीघाते च’ (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उलुण्ठनेन सहितम् ॥
(१) ॥ ॥ उत्प्रासम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२)
॥ ॥ द्वे ‘सोपहासस्य’ ॥

‘मणितं रतिकृजितम्’ इति क्वचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ ‘मण कूजने’ (भ्वा० प० से०) । भावे
क्वः (३।३।११४) ॥ (१) ॥ ॥ रती कूजितम् ॥ (२) ॥ ॥
द्वे ‘रतिकृजितस्य’ ॥

अथ म्लिष्टमचिस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छते स्म । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’
(भ्वा० प० से०) । ‘म्लेच्छस्वान्त-’ (ज२।१८) इति निपा-
तितम् । ‘म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लेने’ ॥ (१) ॥ ॥ न
विसरत्यते स्म । ‘सश वाधनत्परानयो.’ (५) कर्मणि क्वः
(३।२।१०२) । ‘अविस्पष्ट-’ (ज२।१८) इति निर्देशादि-
भावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे ‘अप्रकटवचनस्य’ ॥

चित्तर्थं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् ।
‘अञ्’ (५।१।७५) इति योगविभागात्सामासान्तोऽञ् । यद्वा

वितन्यते । बाहुल्यकारकम् । ‘अनुदातो-’ (६।४।३७) इति
नलोपः ॥ (१) ॥ ॥ न कृतम् । ‘अनृतं कृपावसरयेऽपि’ ॥
(२) ॥ ॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । ‘सत्यं कृते च
शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ (१) ॥ ॥ तथा सत्ये साधु
तथ्यम् ॥ (२) ॥ ॥ अर्थते स्म । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
क्वः (३।२।१०२) । (‘अतं शिलोच्छे पार्थिवे पूजिते दीप्त-
सत्ययो-’) ॥ (३) ॥ ॥ समञ्जति संगच्छते । ‘अद्यु गतौ’
(भ्वा० प० से०) विन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यद् पुंलि
स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि ‘सत्यवचसः’ ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सस्मादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-
मानानि त्रिषु । ‘निमृत्तरे’ (प्रायुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेष-
राणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु षक्यपराणाम्-इति विशेषे ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्यानरचस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोपनिर्हादनादनिस्वाननिस्यनाः ।

आरचारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । ‘शब्द शब्दकरणे’ (तु० उ०
से०) । ‘एच्छ’ (३।३।५६) घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१)
॥ ॥ ‘णद अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘नी गद-
नद-’ (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ ॥ पक्षे घञ् (३।३।
१८) ॥ (३) ॥ ॥ ‘ध्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘खनिकपि’ (उ० ४।१४०) इति इ- ॥ (४) ॥ ॥ घञि
ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥ ॥ रवणम् । ‘ह शब्दे’ (अ०
प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (६) ॥ ॥ ‘खनह-
सोर्वा’ (३।३।६२) इत्यप्यनौ ॥ (७) ॥ ॥ (८) ॥ ॥
‘घुप घृष्टी’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हाद अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा०
आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥ ॥ (१०) ॥ ॥
‘विभाषा डि रुडोः’ (३।३।५०) इति घञ् ॥ (१५) ॥ ॥
पक्षे भृत् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥ ॥ ‘उपसर्गे ह्व.’ (३।३।
२३) इति घञ् ॥ (१६) ॥ ॥ (१७) ॥ ॥ सप्तदश
‘शब्दस्य’ ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते घञ्पणानाम्

अथेति ॥ वखाणां पणानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-
नुचरणमिति स्वामी । ‘मृद् प्राणस्यो’ (तु० आ० अ०) ।
‘कृदरादथ’ (उ० ५।४१) इत्यस्मिन् मुगागमो गुणध-
इत्यन्ये । मर्मर इति वा । कः (३।२।३१) । ‘मर्मरो वक्ष-

१-‘जरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायत्रि मह-
लाभि । त प्राग्गमो वृच्छति पुत्रवामा राजन् रुमादा लघुनरव
कोर्धः’ इति मुकुटः ॥ २-‘म्लाने विच्छाये यथा म्लिष्ट चित्रम-
मित्रवासभवने वक्ति स्वदीव यथा’ अनेवार्थेऽरेवककौमुदी ॥

१-‘नाग्नेश्वात् त्रिभुत्तरे’ इत्यरथावधिर्दक्षित-इति मुकुटः ॥

भेदे च शुक्लपणेध्वनी तथा । सुंति स्त्रियां पुनः प्रोक्ता न-
मेरी पीतदारुणि ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'दख्लपणेध्वनेः' ॥

भूपणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूपणानामिति ॥ भूपणानां ध्वनी । 'शिञि अव्यक्ते
शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३।
११४) ॥ ॥ 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा'
अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥ ॥ 'नौ' (३।३।६४) इति
'अनुपसर्गो' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो वी-
णायां च' (३।३।६५) इत्यपि ॥ (३) ॥ ॥ (५) ॥ ॥
पक्षे घञ् (३।३।१०८) ॥ (२) ॥ ॥ (४) ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (६) ॥ ॥ (यत्तु) पद्य वीणाया अन्यस्य च
किंनरादेः कणने-इति सुकुटः । तत्र । अपिशब्देन
पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः पैठपि 'भूपणध्वनेः' ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां
च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-
शब्दाद्भूपकणादयः ॥ ॥ 'वीणाकणनेस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्थाने' (भा० प० से०) ।
कोलमम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने'
'(भा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) क् (३।३।१३) वा ॥
(१) ॥ ॥ 'कल शब्दे' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१०८) । संज्ञापूर्वकलाद्द्वयभावः । कलादपि कलः । (यत्तु)
कोलान्मूकराणाहते त्रासयति-इति स्वाम्याह । तत्र । 'आडो
यमहनः' (१।३।२०) इत्यकर्मकात्स्त्राङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्म-
नेपदविधानात् । यदपि-आभीक्ष्ये द्विर्भावः । (८।१।४)
इति । तदपि न तस्य तिडव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल
उक्तः कोलाहले तथा सर्जनीयांते' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'बहुभिः
कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं स्तम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽवन्ति ते तिर्यधः । तेषां यद्-
तम् तद्वाशितम् । 'वाश शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-
व्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितां करिणी-
नार्यांवाशितं भाविते स्ते' । ('वासिता करिणीनार्या-

१-वीयूयविवेकयोरपि 'शिञ्जितम्' श्लोक भूपणध्वनेः ।
निकाणादयः पद्य वीणाकिंनरादिसन्निहितस्य । श्लेष द्वयवत् ।
अदिपुराणान्तर्गतनामलिङ्गानुशासने भूपणानां च शिञ्जितम् ।
वीणाया निकाणः काणः इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणा-
दीना भूपणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः । २-अथ च श्लोकक्रमो मे-
दिनीस्यः । परत्तु तत्रापि दन्त्यमध्य एवोपलभ्यते ॥

वांसितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासिते वल्लव-
शिते' इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्ययानपि ॥ (१) ॥ ॥
एरुम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु ध्रवणे' (भा० प० से०) । संपदादि-
लात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्मी-
कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे स्तमे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४)-त्युटो
(३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिचर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निपादपदभगान्धारपङ्कजमध्यमधैघताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वरः ॥ १ ॥

निपादेति ॥ निपोदति मनोऽस्मिन् । 'पदूल विशर-
णगल्यवसादनेपु' (भा०, तु० प० अ०) । 'हलध्व' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति पत्वम् ।
'निपादः स्वरमेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१)
॥ ॥ ऋपति वलीवर्दस्वरसाहृद्यं गच्छति । 'ऋपी गती'
(तु० प० से०) । 'ऋपिद्विभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३)
इत्यमच् । 'अपमस्तस्योपधान्तरे । स्वरभिद्भुषयोः कर्णर-
न्ध्रकुन्मीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-
पिति । शुकशिम्व्यां सिरालाया विधवायां क्वचिन्मता' ('आ
दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥ ॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।
५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीरुदन्तरे' इति
हैमः ॥ (१) ॥ ॥ पङ्क्त्यो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।३।
१०८) इति ङः । 'नासां कण्ठमुखात्तु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-
शन् । पङ्क्त्यः संजायते यस्मात्स्यत्पङ्कज इति स्मृतः' ॥
(१) ॥ ॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्म-' (४।३।८) । 'तद्वदे-
वोत्थितो वायुःकण्ठसमाहृतः । नाभिं प्राप्तो महानादो
मध्यस्थत्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये
मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाह्रुलिः । राकारजखला चापि)
इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽप्ययत् । पुमान्स्वरे मध्यदे-
शेऽप्यवलभे तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां हृटरजोनार्या कर्णिका-
ह्रुलिभेदयोः । श्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥ ॥ घी-
मतामयं धैवतः ष्टोदरादिः (६।३।१०५) 'संज्ञायाम्'
(८।३।११) इति वा वलम् ॥ (३) ॥ ॥ 'वायुः समुद्रतो
नाभेरोहृत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-
ते' । तन्नन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-

१-राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अनृतमनृतराशिर्मध्यमा-
धरावे' इति ॥ २-अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

(५।२।४८) इति इट् । 'नान्ताह-' (५।२।४९) इति मट् । 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पाण्डवानां च, पञ्चां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिपु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१) ॥*॥ अमी सप्त खरासत्रीतः कण्ठाभोचरन्ति । 'दारपी गाम्रवीणा च द्वे वीणे खरधारिके' इति वचनात् वंशसुर-जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारद- 'पञ्जं रीति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकी च गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम् ॥ पुण्यसाधारणे काले कोकिलो रीति पथमम् । अथस्तु धैवतं रीति निपादं रीति कुञ्जर' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईपकलः काकली । 'ईपदधे च' (१।३।१०५) इति को- कादेशः । गौरादिवात् (४।१।४१) डीप् । अन्ये तु—कलेः (भा० आ० से०) इत् (उ० ४।१।१८) कलि- शब्द ईपदधेति काकलिः । ततः 'कृ-दिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीप् । अत एव 'साधु-दितं काकलितिः कुलीने' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते— इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स चासावस्फुटो-ऽव्यक्ताक्षरश्च । तारशो ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भा० प० से०) । कडति मायत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति यच् । संज्ञापूर्वकलाद्बन्धभावः । डलयोरेकत्वसरणम् । यद्वा कलनम् । 'कल सरयाने' (भा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घ- । यद्वा कलते । पचायच् (३।१।१३४) । 'कला सान्मूलरेवृद्धौ शिल्पादावशमात्रके । षोडशांशो च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुक्रे नि-ध्वनीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनी' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे,

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे शेषादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि स्तुलादी' (भा० अ० से०) 'स्फायि-' (उ० २।१।३) इति र्क् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिवामलम्बान्वाद्यान् । 'बहु-लभेतसिदर्शनम्' इति तुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचा-यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

प्रयत्नियु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रय- कलमन्द्रतारा- (त्रिपु विशेष्यनिष्ठाः) ॥

१—मद्रोऽपि श्ले स्वामी ॥

समन्वितलयस्वकेतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो मूलगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तलो मानमस्तेयेकेतालः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गलादिपु' (अ० प० अ०) 'रात्रासाह्या-' (उ० ३।१।५) इत्यादिना नप्रलयो णत्वं गुणभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति व-ल्लव्याम् ।' (१) ॥*॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भा० आ० से०) कुन् (उ० ३।३।२) । गौरादिवात् (४।१।४२) टोप् ॥ (२) ॥*॥ विपद्यति विसारयति शब्दम् । 'पचि विसारे' (उ० प० से०) । प्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौ-रादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची वेत्तिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सतभिः परिवदादिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ रीव सप्तमित्त्रीमिष्टपक्षिता परिवदति ख-रान् । 'शुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वायं वादनीयम् । तततम् ।^३ आदिना सैरन्ध्रीरावणहलकिनरादि तन्वते 'तनिष्टुडभ्यां णिश्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गवत् । ह्रीवं वीणादिवाद्ये स्यात्तुलिङ्गस्तु सदागतौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनखं मुरजादिकम् ।

आनखमिति ॥ आनहाते सु मुपे चर्मणा ध्व्यते स्म । 'णह् वन्धने' (दि० उ० अ०) । षाः (३।२।१०२) । 'नहो ध-' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनखं मुरजादी च ह्रीवं स्यात्संदिशे त्रिपु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादि-वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुपिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुपि-दिष्टमस्मात्ति । 'जपशुपि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-पिरं वंशादिवाद्ये विबरेऽपि नपुंसकम् । शुपिरौ न स्त्रियां गतं, यद्वा, रन्थान्विते त्रिपु' । 'सूर्यं शुपिरामिच' (पल्पशा-हिकभाष्यस्थधुती) इति प्रयोगात् (शुपिरम्) दन्त्यायापि ।

१—वचिमेदिनीपुस्तके तु 'मूषिके ना शिवा नास्योरधो र-न्थान्विते त्रिपु' इति पाठ उपलभ्यते ॥